

אדמו"רים ברחובות תל אביב, 1940-1965

מיכל גלטר

תקציר

מאז שלהי שנות השלושים עד אמצע שנות השישים של המאה ה-20 נעשתה תל אביב מוקד קליטתן של עשרות חצרות חסידיות שנמצאו בייחוד בדרומה של העיר ובמרכזה, ויצרו תת־מרחב חסידי במרקם האוכלוסייה התל־אביבי. במאמר זה אתמקד בסיבות לבחירתם של אדמו"רים וחסידיים להתגורר בעיר ואסרטט את דיוקנן של החצרות החסידיות בה. פיזורם של המרכזים החסידיים ברחבי העיר אפשר להנכיח את ההווייה החסידית ברחובותיה, וחיי היום־יום זימנו מפגשים תדירים בין האוכלוסיות השונות. אלה יצרו נקודות השקה בין־מגזריות בתוך פסיפס קהילתי ייחודי, בעיקר סביב לוח השנה.

בראשית שנות השישים התרחבה הקהילה החרדית בבני ברק והתבססה בהדרגה, והוקמו בה מוסדות חינוך לציבור הליטאי והחסידי. בתוך כך החלה עזיבה של משפחות חרדיות וחסידיות מתל אביב לבני ברק. עזיבה זו הביאה בין השאר למעברן של כמה חצרות חסידיות אליה, וגם לירושלים, בשנות השישים והשבעים. אחתום את המאמר בדיון אשר לסיבות המגוונות שהביאו לעזיבתן של החצרות החסידיות את העיר, אגב התייחסות לתהליכים שפקדו את החברה החרדית בכלל ואת זו החסידית בה בפרט במחצית השנייה של המאה ה-20.

מילות מפתח: חברה חרדית, חצרות, חסידיות, תל אביב

מבוא

באמצע המאה ה-20 הייתה תל אביב מרכז עירוני מתפתח שהיה מוקד כלכלה ומסחר לאזור כולו ושימש מרכז מנהלה גם ברמה הארצית. גודלה היחסי של העיר, בשטח ובאוכלוסייה, משך אליו אחוז נכבד מן העולים ארצה בעליות הרביעית והחמישית ובשנות העלייה הגדולה שלאחר הקמת המדינה.

* מאמר זה מבוסס על עבודת דוקטור שכתרתה 'קודש וחול: חצרות חסידיות בתל־אביב 1940-1965', שנכתבה במחלקה לתולדות ישראל ויהדות זמננו באוניברסיטת בר־אילן, בהנחייתו של פרופ' קימי קפלן.

משלהי שנות השלושים, ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה, ובשנות הארבעים והחמישים, בשלהי המלחמה ולאחריה, הגיעו ארצה עשרות אדמו"רים ומצאו את מקומם בתל אביב. העיר המתפתחת קיבלה אותם כחלק מאוכלוסיית העולים הגדולה שפקדה אותה, והם הקימו את חצרותיהם ברחובותיה. מלבד החצרות שקמו, ובראשן אדמו"רים, התפתחו בתל אביב עוד מרכזים חסידיים; אלה המשיכו את המסורת החסידית שעליה גדלו באירופה.

במאמר זה אסקור את ההתיישבות החסידית בתל אביב כחלק מן הציבור הדתי והחרדי בעיר. אתמקד בצביונו המגוון של הציבור החסידי, בסיבות להתיישבותם של אדמו"רים וחסידיהם בתל אביב ובנוכחות של החצרות החסידיות ושל מנהיגיהן ברחוב התל-אביבי במשך חצי יובל שנים. בסיומו אתיחס לסיבות לעזיבת הציבור החרדי, ובכללו זה החסידי, את העיר לקראת אמצע שנות השישים של המאה ה-20.

אסרטט במאמר קווי מתאר למציאות החסידית בעיר, אך לא אתיחס לסוגיות פוליטיות, דתיות וחברתיות שעלו ממצייאות זו וראויות להתייחסות נפרדת.

המרכז החסידי בלב העיר תל אביב ומקומו בהוויית החיים העירונית לא זכו עד כה לתשומת לב ראויה, לא במחקרים העוסקים בתולדותיה של העיר תל אביב ולא באלה שעוסקים בתולדות החברה החרדית בארץ ישראל ובמדינת ישראל. מחקרי תל אביב עוסקים בממד ההיסטורי, בממד התרבותי ובממד האדריכלי של העיר, ונעדר מהם העיסוק בהווייה החרדית והחסידית שנקמה ברחובותיה. המחקר על אודות החברה החרדית, ובכללה זו החסידית, במאה ה-20 מתייחס לקבוצות החסידיות כחלק מהמארג הכולל של החברה החרדית מההיבט הסוציולוגי¹ או מנקודת המבט של פוסט-שואה.² מחקרים מעטים אחרים שעוסקים בשיקום החצרות החסידיות בארץ ישראל מתמקדים בחצרות מסוימות, כמה מהם אינם מתמקדים בהיבטים היסטוריים, ואחרים חסרים את בחינת מקומה של החצר במרחב העירוני.³ על כן יש מקום לקולה של ההתיישבות החסידית בתל אביב בקרב מחקרי החברה החרדית והחסידית וכחלק ממחקרי תל אביב.

1 מנחם פרידמן, חברה ודת: האורטודוקסיה הלא-ציונית בארץ-ישראל, תרע"ח-תרצ"ו (1918-1936), יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשל"ח; הנ"ל, החברה החרדית - מקורות, מגמות, תהליכים, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים 1991.

2 מיכל שאול, פאר תחת אפר: החברה החרדית בישראל בצל השואה, 1945-1961, יד יצחק בן-צבי ויד ושם, ירושלים תשע"ד; מלי איזנברג, 'עד, מזעיק, מתעד ומנציח' - ר' משה פרגר והשואה 1940-1984, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ה.

3 תמיר גרנות, 'תקומת החסידות בארץ ישראל אחרי השואה: משנתו הרעיונית, ההלכתית והחברתית של האדמו"ר ר' יקותיאל יהודה הלברשטם מצנז'קלויזנבורג', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ח; אורי קלט, 'בלז לאחר השואה: בניתה מחדש של חסידות בלז לאחר השואה (1944-1957)', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ט.

חצרות חסידיות לאחר השואה

החברה החסידיית ערב המלחמה נסבה על שני צירים מרכזיים – האדמו"ר, הוא הצדיק המשמש סולם בין החסידים ובין עולמות עליונים; והחצר החסידיית. החצר הייתה מתחם גאוגרפי מוגדר שהתגורר בו הצדיק, וסמוך לו התנהל בית המדרש. היו חסידים שלמדו בה בקביעות, ואליהם הצטרפו חסידים אחרים בחגים ובימים מיוחדים. חסידים שנמנו עם חצר מסוימת יצרו תת-קהילה, וזו שימשה להם מעטפת חברתית תומכת. מעל כל אלה סככה דמותו של הצדיק.⁴

השמדתם של המוני היהודים בתקופת השואה פגעה פגיעה קשה בכל המגזרים של החברה היהודית, ובהם הציבור החסידי. בזמן המלחמה נספו אדמו"רים רבים,⁵ ומאלה ששרדו היו שאיבדו את רוב חסידיהם, את משפחתם, את דיוקנם החסידי, ובמקרים רבים גם את יצירתם התורנית הכתובה. שרידיה של החברה החסידיית אחרי השואה חסרו את הנהגתו של הצדיק הן מן הבחינה הרוחנית והן מבחינת הליווי בחיי המעשה ואת ההשתייכות לחצר, למוסדותיה ולקהילה הייחודית החסידיית, שהייתה להם מסגרת תומכת וקבוצת השתייכות טבעית. בחצרות רבות פסקה השושלת, והיה צורך לבנותה יש מאין; כך למשל אלכסנדר, אחת משתי החצרות החסידיות הגדולות בפולין ערב השואה,⁶ וכן סוכטשוב, קוזניץ, קרלין ורדומסק. באחרות נותר האדמו"ר בלי רוב חסידיו, שכן הם נספו, ובאוויר ריחפו שאלות מוסר ואמונה לא פשוטות, מלוות בקורטוב של רגשות אשמה בנוגע לנסיבות הצלתו הפרטית,⁷ ובנוגע לסיבות לחורבן קהילתו. עם זאת, במקרים ששרדו אדמו"רים את מוראות

4 דוד אסף, 'כמדינה קטנה בתוך מדינה גדולה', בתוך: הנ"ל (עורך), **צדיק ועדה: היבטים היסטוריים וחברתיים בתוך החסידות**, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"א, עמ' 398-421.

5 על חייהם ומותם של 68 אדמו"רים ובני משפחותיהם ראו: מנשה אונגר, **אדמו"רים שנספו בשואה**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשס"ז.

6 ראו: יהודה מקובר, **רועה נאמן: תולדות האדמו"ר בעל ה'עקדת יצחק' ותיאור של חצר אלכסנדר שבין שתי מלחמות העולם**, מכון זכר נפתלי, ירושלים תש"ן, עמ' 463-464, 468; דנוטה דומברוסקה ורחל גרוסבאום-פסטרנק, **פנקס הקהילות: פולין, א (לודז' והגליל)**, יד ושם, ירושלים תשל"ו, עמ' 57-58; דפנה שרייבר, "גבה טורא בינינו": מחלוקת גור-אלכסנדר והשפעתה על חסידות פולין בתחילת המאה העשרים, **ציון**, עט (תשע"ד), עמ' 175-199; אברהם יצחק ברומברג, **מגדולי החסידות**, ד, [חמו"ל], ירושלים תשי"ד, עמ' ז, נב-פח; שמעון מאיר גשורי, 'חסידות אלכסנדר', **הצפנה**, 10.10.1952, עמ' 5.

7 דומה שהדיון הנוקב ביותר, הן בזירה האקדמית והן בעיתונים, היה סביב האדמו"ר מבלז. ראו בין השאר: מנדל פייקאז, 'גזירות פולין ומנוחה ושלווה ליהודי הונגריה בדרשה חסידיית בעלזאית בינואר 1944 בבודפשט', **כיוונים**, 11 (תשמ"א), עמ' 115-119; הנ"ל, **חסידות פולין: מגמות רעיוניות בין שתי המלחמות ובגזרות ת"ש-ת"ש"ה ('השואה')**, מוסד ביאליק, ירושלים תש"ן, עמ' 414-424; אסתר פרבשטיין, **בסתר רעם: ההלכה, הגות ומנהיגות בימי השואה**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשע"ב, עמ' 91-98 (ועל אדמו"רים אחרים ראו: שם, עמ' 56-90); שאול שיף, 'פרשת הבריחה גרסת בלז', **הצפנה**, 9.1.1998, עמ' 4; נתן אורנטר, 'למה השמטתי 22 שורות', שם, עמ' 4.

השוואה, נוכחותם הייתה כוח מניע שגיבש סביבם את החצר החסידית מחדש בדור שלאחר המלחמה והביא לפריחה המחודשת.⁸ דוגמאות לכך הן החצרות של בלז וצאנז-קלויזנבורג.⁹ גם מוסד החצר החסידית נפגע במלחמת העולם השנייה, ובמקרים רבים חדל מלהתקיים ומלתפקד. העקירה מן המרכז הגאוגרפי הייחודי לכל חסידות והעובדה כי חסידים רבים נספו פגעו במבנה הארגוני ובהרכב האנושי שלה. את החצר החסידית, ששימשה מוקד להזדהות לפני המלחמה בזמן שהיא שקקה חיים, ייצגו עתה סממניה: שמה, הניגונים המייחדים אותה, צורת לבוש ייחודית והמנהגים שנהגו בה. אלה שימשו מרכז כובד שמשך אחריו את מי שביקש שייכות וזהות. סממניה הראשונים של החצר, שהיו נקודת חיבור אליה, היו, ולא בכדי, דווקא אלה המופשטים שלא היו תלויים לא בזמן ולא במקום, דוגמת הניגונים.¹⁰

תל אביב כמרכז חסיד

אדמו"רים הגיעו לתל אביב בהדרגה משלהי שנות העשרים של המאה ה-20, ועשור מאוחר יותר הגיעו ארצה מווינה אדמו"רי שושלת רוז'ין.¹¹ אלה נמלטו מאימת השלטון הנאצי בגרמניה ובאוסטריה והצטרפו לאדמו"רי לוצק, סלונים ומודו"ץ שקדמו להם. מאז הייתה העיר למוקד צמיחה של מרכזי חסידות בהנהגת אדמו"ר מקומי או בלעדיו, והתופעה התרחבה עם תום מלחמת העולם השנייה וגדלה לכדי יותר מ-40 חצרות חסידיות שהתמקמו בה.¹² אוריאל גלמן ומרצ'ין וודו'נסקי תיארו – באמצעות שימוש במפות שמתייחסות לחמש תקופות – את התפשטות החצרות החסידיות במזרח אירופה מראשית החסידות עד ערב מלחמת העולם השנייה. הם הצביעו על השינוי הגאוגרפי בפריסת החצרות על פני מדינות שונות וכן על היווצרותם של מרכזים חסידיים גדולים בפולין, בגליציה ובהונגריה.¹³ מן הנתונים עולה כי העיר בעלת מספר הצדיקים הגדול ביותר ערב המלחמה הייתה ורשה;

8 David Biale et al. (eds.), *Hasidism: A New History*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2018, pp. 673-674

9 יוסף דן, 'החסידות: המאה השלישית', בתוך: אסף, צדיק ועדה, עמ' 63; גרנות, 'תקומת החסידות בארץ ישראל אחרי השואה', עמ' 356.

10 עזריאל שוורץ, ואלה דברי ימי יסודות, הוצאה פרטית, יסודות תשע"ג, עמ' 81.

11 אדמו"רי רוז'ין הגיעו מווינה בשלהי שנות השלושים והיו דומיננטיים בהוויה החסידית תל-אביבית ובייצוג החברתי והדתי שלה בפוליטיקה המקומית. ראשון הגיע ב-1937 האדמו"ר ישראל פרידמן מהוסיאטין, ועד פרוץ המלחמה הגיעו בני משפחתו המורחבת: האדמו"רים נחום מרדכי פרידמן מטשורטקוב, אברהם יעקב פרידמן מסדיגורה, מרדכי שלום יוסף פרידמן מסדיגורה-פשמישל, צבי אריה טברסקי מזלוטופולי-טשורטקוב ורבי ישראל פרידמן מבויאן לייפציג.

12 לפירוט שמות האדמו"רים ראו נספח; ולפירוט נסיבות הגעתם ראו: מיכל גלטר, 'קודש וחול: חצרות חסידיות בתל-אביב 1940-1965', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"ט, עמ' 74-118.

13 Uriel Gellman and Marcin Wodzinski, 'Toward a New Geography of Hasidim', *Jewish History*, 27 (2013), pp. 176-180

פעלו בה 26 צדיקים; אחריה במדרג הייתה לודז', עם 13 צדיקים; וסטניסלבוב, שהיו בה 12 מנהיגים חסידיים. וודז'ינסקי מיפה גם את מספרי המרכזים החסידיים ואת מידת הפיזור שלהם בשטח נתון בשטחי פולין וגליציה,¹⁴ ומן הנתונים עולה כי הריכוז הגבוה ביותר של שטיבלך¹⁵ חסידיים הוא 67 מרכזים חסידיים בשטח של 1,225 קמ"ר.

בתל אביב בראשית שנות הארבעים היו 13 צדיקים, ועד אמצע שנות החמישים הגיע מספרם ל-27.¹⁶ בשטח של פחות מ-50 קמ"ר התקיימו כ-70 מרכזים חסידיים, ובהם שטיבלך, ישיבות ודירות מגוריהם של האדמו"רים, ששימשו לא פעם מרכזי התכנסות ותפילה.¹⁷ בשל נתונים אלה הייתה תל אביב מרכז חסידי גדול וחשוב נכון לאמצע המאה ה-20, והם מצביעים על היותה כר נוח לצמיחתה של החסידות אחרי השבר הגדול שחוותה.¹⁸ סקירת החצרות החסידיות בעיר¹⁹ פורסת לפנינו מגוון רחב שהמכנה המשותף המגדיר אותו הוא החיבור לחצרות החסידיות שבמזרח אירופה, אם בהנהגת השושלת המקורית ואם בשימור המנהגים והמסורת של האדמו"רים שנרצחו בשואה אגב אימוץ אדמו"ר מקומי שקרוב לרוח החצר.

החצרות החסידיות שהגיעו לעיר היו מגוונות בצביון ובגודלן, ולהלן אנסה לעמוד על כמה מן המאפיינים שהגדירו את ההבדלים ביניהן במרחב המקום והזמן שלפנינו: א. גודל החצר – החצרות נבדלו זו מזו בגודלן ובהיקף השפעתן. את הגודל, וגם את קצב הגידול, היה אפשר לאמוד באמצעות מספר השטיבלך הפזורים ברחבי העיר שהשתייכו לזרם חסידי מסוים. כך בולטת נוכחותם של חסידי גור שהיו הגרעין החסידי הגדול ביותר, אשר הגיע ל-16 בתי תפילה בראשית תש"ך (1960),²⁰ פי שניים או יותר מאלה שהיו להם כעשור קודם לכן.²¹ מנגד, ברחבי העיר היו פזורות עשרות חסידיות קטנות

Marcin Wodzinski, *Historical Atlas of Hasidism*, Princeton University Press, Princeton 14 2018, pp. 116-120

שטיבל ביידיש הוא חדר קטן, משמעות המונח 'שטיבל' בהקשר החסידי הוא מקום תפילה ולימוד תורה המשמש גם להתכנסויות חסידיות.

16 לנתונים המפורטים ראו: גלטר, 'קודש וחול', עמ' 74-118.

17 מספר המרכזים החסידיים נשען על מקורות ארכיוניים, ובהם רשימת בתי הכנסת שמיפתה המועצה הדתית בתל אביב ב-1960. ארכיון עיריית תל אביב (להלן אעת"א), חטיבה 8, מיכל 2331, תיק 2-1960-30.

18 החצרות החסידיות אחרי השואה היו מכוונות יותר גאוגרפית וקרובות יותר זו לזו. ראו: Biale et al. (eds.), *Hasidism: A New History*, p. 674.

19 גלטר, 'קודש וחול', עמ' 74-118. הסקירה מתבססת על רשימות של בתי כנסת מ-1949 ומ-1960. המידע מצוי בספרות תיעודית ומחקרית, בביוגרפיות פנים-חסידיות על אודות אדמו"רים שונים, במסמכים ארכיוניים מהארכיון ההיסטורי של עיריית תל אביב ובארכיון תיקי הבניין שלה, בכתבות שפורסמו בעיתונים ובראיונות שבעל פה.

20 אעת"א, חטיבה 8, מיכל 2331, תיק 2-1960-30.

21 מודעה, 'החזית הדתית המאוחדת', ה'צפנה', 21.1.1949, עמ' 7; מודעה, 'ארגון בתי הכנסת של חסידי גור בתל-אביב', שם, 31.1.1938, עמ' 4.

בעלות שטיבל אחד עם מניין מצומצם שנאסף אחד לאחד והתכנס פעמים רבות בדירתו של האדמו"ר.²²

ב. הקמת מוסדות – תהליך התבססותה של החצר בא לידי ביטוי בהקמת מוסדות חסידיים מגזריים דוגמת ישיבה, תלמוד תורה או כולל.²³ מוסדות אלה משכו אליהם צעירים וחשפו אותם אל התכנים הייחודיים לחצר ולאדמו"ריה. כך לדוגמה ישיבת חידושי הרי"ם של חסידי גור, ישיבת רוז'ין התל-אביבית, ישיבת ויז'ניץ והישיבה הקטנה²⁴ של בלז. המשכיותה של החצר וקצב גדילתה היו פועל יוצא מן המוסדות שהקימה.²⁵ חברה חסידית גדולה ויציבה כחסידות גור יכלה גם להקים מערך תמיכה כלכלי בחבריה שנשען על תרומות החברים וכלכל עשרות משפחות.²⁶

ג. נוכחות האדמו"ר – 16 מתוך 43 קהילות חסידיות בתל אביב פעלו ללא נוכחות פיזית של האדמו"ר בעיר או ללא אדמו"ר כלל. נתון זה מסייע לאפיין את רמת הפעילות של החצר:

1. אדמו"רים שכינהו בתל אביב – ריכוזו סביבם את פעילות החצר, ביתם היה מוקד לעלייה לרגל של החסידים מן העיר ומחוצה לה, והם ייצגו את חסידיהם בפניות מול המועצה הדתית והמוסדות העירוניים. היו חסידויות ובהן חצר קטנה מאוד, שסבבה את האדמו"ר ואת מקורביו בלבד, ובמקרים מסוימים הייתה דמותו של האדמו"ר למוסד החצר עצמו והייתה התנאי לקיומה.

מלבד הכריזמה האישית ומשמעות החיבור לשושלת המשפחתית, מידת השפעתו של האדמו"ר כמוביל החצר נגזרה גם מן המציאות ההיסטורית. מספר החסידים ששרדו את השואה בחסידות מסוימת וגם תולדות חייו של האדמו"ר והדרך שהוא חווה את מוראות המלחמה היו מדד חשוב לשיקומה של החצר. גם מספר החסידים שעלו ארצה מחסידות זו לפני המלחמה והדומיננטיות שאפשר לייחס להם השפיעו על צורת שיקומה של החסידות. אין דומה מידת ההיערכות לקליטת האדמו"ר אהרן רוקח ומפעל שיקום חסידות בלז, אשר הובילו עסקניה שעלו ארצה שנים מספר לפני המלחמה,²⁷

22 כך התנהלו חסידות מונקאטש ברחוב העבודה 15, חסידות ללוב ברחוב מוהליבר 37, חסידות סטרטין ברחוב הלל הזקן 10 ועוד. ארכיון תיקי הבניין של תל אביב (להלן את"ב), תיק 210150 מסמך 6688054, תיק 1320370, מסמך 7617848 ותיק מספר 1200100, מסמכים 9115389, 9115461.

23 מוסד לימודים ישיבתי לבחורים נשואים (אברכים) שממשיכים ללמוד לאחר נישואיהם.

24 מוסד ישיבתי לנערים בגיל תיכון.

25 גם מוסדות שלא היו מגזריים פרחו, אך לא השאירו את חותמם על דור המשך כלשהו, דוגמה לכך אפשר לראות בישיבת חזון ישעיהו, שהפעילה סניפים של לימודי ערב ברחבי העיר, אך לא העמידה דור חדש לחסידי פיאסצנה, שלא שמו זאת להם למטרה. ראו: אברהם בר אורין, 'מרכז לטהרה, תורה ותפילה מוקם בתל-אביב', *הצפה*, 26.10.1947, עמ' 3.

26 'כך התנהלה קופת "גמ"ח אחינו חסידי גור"', פרוטוקול קופת גמ"ח והכנסת כלה לפליטי אנ"ש שנת תש"ט (דחסידי גור), גנזך קידוש השם, ש-22-1-ב.

27 נתן יהודה אורטנר, *דבר חזן: ספר זיכרון להרה"ח ר' דוב בריש אורטנר ולזוגתו מרת חנה אורטנר*, פרידמן, תל אביב תשכ"ג, עמ' 91-103.

- למידת שיקומה של חסידות בוהוש, שהאדמו"ר יצחק פרידמן הגיע בה ארצה כמעט לבד בהשאירו את חסידיו, יהודי רומניה מאחורי מסך הברזל.²⁸
2. מרכזים חסידיים שפעלו ללא אדמו"ר מכהן – במקרים אלה היו השטיבלך מעין אנדרטאות חיות למסורת בית ההורים, ולימים שימשו יד ושם לקהילה שחורבה. דוגמה להרגשה זו תיאר היטב העיתונאי אדם ברוך שנים לאחר מכן, על אודות בית הכנסת של חסידי קומרנה: 'וכך, בבית הכנסת היפואי הקטן, נותרה חסידות קומרנה כעננה קסומה תכלכלה, ובתוכה שמות הרביים של קומרנה, ושמות ספריהם, ושמות מקומות שלטונם כחסידות, ושמות אנשים שנטרפו בידי הנאצים [...] ובתוך כל זה חידושי התורה של אנשי קומרנה [...] חידושים על תרי"ג מצוות, על מסכת אבות, על הזוהר, על מגילת אסתר ועוד'.²⁹
- בשל מספרן המצומצם של החסידויות והיעדר דמות ריכוזית שתעמוד בראשן, היו מקרים שהתאחדו כמה מהן לגוף ייצוגי לשם פנייה בשמן לרשויות בעת הצורך, דוגמת חצרות בית וורקה.³⁰ במקרים אחרים נסמכו מתפללי השטיבלך הללו על שולחנם של אדמו"רים מקומיים בעלי אוריינטציה חסידית קרובה לחצר שהם באו ממנה.³¹
3. חצרות שנשענו על נוכחות של אדמו"ר שפעל מחוץ לעיר – שתי החסידויות הבולטות בקטגוריה זו הן גור וחב"ד. חסידות גור הייתה בעלת גרעין תל-אביבי חזק, ותיק ומבוסס בעיר, שהגיע אליה בכרכת הרבי ובשליחותו. גרעין זה היה מקושר אל הרבי, ורבים מאנשיו שבתו אצלו בירושלים אחת לחודש. נוכחותו הייתה דומיננטית בהחלטותיהם ובאורח חייהם, ומכאן שהתערב בעקיפין גם בענייני העיר דרך אנשי החצר.³² חסידות חב"ד לא העמיקה שורשים בתל אביב, ובכרכתו של האדמו"ר יוסף יצחק שניאורסון, שליווה אותה מביתו שבקראון הייטס, היא העבירה את מרכז פעילותה לכפר חב"ד. אדמו"ר מכהן, גם אם לא עירוני, דאג לשמירה על הגחלת החסידית ועל הלכידות החברתית והיה כתובת למצוקות חסידיו.

- 28 ריאיון עם שרה פרידמן, ח' שבט תשע"ה (28.1.2015); אברהם יעקב סלומון, 'בעת נעילת שער', באר יצחק, ג (תשנ"ג), עמ' 9.
- 29 אדם ברוך, בתום לב, כתר, ירושלים 2001, עמ' 261.
- 30 מאמר מערכת, 'כינוס ארצי של חסידי בית וורקה', המשקיף, 2.4.1940, עמ' 4.
- 31 כך לדוגמה כיהן רבי צבי אריה טברסקי, האדמו"ר מזולטפול, גם כאדמו"ר מצ'ורטקוב אחרי פטירת דודו האדמו"ר רבי שלמה פרידמן. כיוצא בכך, רבי מנחם שלמה בורנשטיין מסוכטשוב כיהן כאדמו"רם של חסידי רדומסק. ראו מאמר מערכת, 'האדמו"ר מסוכטשוב יוכתר גם כאדמו"ר לחסידי רדומסק', הצפנה, 8.11.1966, עמ' 4.
- 32 ארנון גולן, 'בחירות עירוניות בתל אביב בשנות החמישים: תהליכים, תוצאות והשלכות', עיונים בתקומת ישראל, 20 (2010), עמ' 89-91; ערן אלדר, 'הדרת נשים ראשונה בישראל: גולדה מאיר מול הסיעות הדתיות בעיריית תל-אביב', כיוונים חדשים, 26 (תשע"ב), עמ' 256-267; אברהם חנוך אברמוביץ', איש חי רב פעלים: אישיותו חייו ופועלו של הרב יהודה מאיר אברמוביץ', פלדהיים, ירושלים תשע"ב, עמ' 354; נאום גולדה מאיר, אעת"א, 04-4034.

ד. אזור מגורים – בתקופת המנדט התרכזה האוכלוסייה החסידית בשכונות מסוימות בעיר, כגון השכונות שגבלו עם יפו, ובלטה בהיעדרה מצפון העיר, שהוגדר חילוני יותר.³³ העלייה הגדולה ארצה אחרי הקמת המדינה הביאה לתל אביב חצרות חסידיות נוספות ועיבתה את אלה הקיימות. גם בשלב זה התרכזו השטיבלך החסידיים ובתי האדמו"רים בעיקר בשכונות המרכז והדרום. השכונות הוותיקות שבגבול יפו – דוגמת פלורנטין ומאה שערים – בלטו בנוכחות חסידית, וגם במרכז העיר היו רחובות רבים שהיה בהם יותר ממרכז חסידי אחד (בר כוכבא, אחד העם, רוטשילד, דיזנגוף ועוד). עם התפשטות העיר צפונה בתנופת הבנייה של שנות החמישים היו כמה חצרות שעלו גם לשם, והבולטת מהן היא חצר סדיגורה; זו העבירה בשנות השישים את המרכז החסידי שלה לרחוב פנקס. המעבר לצפון העיר המרווח בשנים אלה (לחסידיות בעלות יכולת כלכלית) אפיין את מגמת ההגירה מן הדרום אל הצפון של כלל האוכלוסייה התל-אביבית בעלת האמצעים הכספיים.³⁴ אך מנקודת המבט החסידית היה מדובר במיעוט בלבד, שכן באותו זמן כבר החלה ההגירה השליילית של מגורים שונים מן העיר.

ה. בעלות על נכסים – התחקות אחר מקומות מגוריהם של האדמו"רים וכתובות בתי התפילה החסידיים הצביעה על מקרים רבים שהנכס היה רשום על שמו של האדמו"ר ומשפחתו או במקרה של חסידות מבוססת יותר – על שם העמותה החסידית שמאחוריו. הרכישה מסמלת את הרצון לקביעות ומעידה על כוונה להשתקע במקום. רכישת נכס אפשרה דיון עם הרשויות בעניין התאמת המקום לעריכת תפילות או התכנסויות לטישים.³⁵ כאשר היה מספר החסידים מצומצם והמצב הכלכלי דחוק, התגורר האדמו"ר בדירה שכורה או כזאת שהשתייכה למי מהחסידים או המקורבים,³⁶ ולא תמיד אפשרה מציאות זו שינויים מעין אלה.

33 ראו נספח.

34 ראו: חיים הרפז ואיזבל סיון, 'ניידות האוכלוסייה בתל-אביב-יפו', סקרים מיוחדים, 27, עיריית תל אביב-יפו, המחלקה למחקר ולסטיסטיקה, תשרי תשכ"ח, עמ' 29-51.

35 טיש הוא מפגש שנערך בחצרות האדמו"רים, בעיקר בשבתות ובימים טובים. דוגמאות להתאמת הנכס למפגשים הללו הן ביתו של האדמו"ר אליעזר הגר מוויזניץ, ששימש גם לישיבה ומרכז חסידות מודז'ץ. בית האדמו"ר מוויזניץ ברחוב פיארברג 35 היה רשום על שם אגודת דמשק אליעזר. באוגוסט 1944 נמסרה בקשה לאישור קירוי ארעי של המרפסת, ייתכן שעבור סוכה. את"ב, תיק 650130, מסמכים 7127528, 7127291. מרכז חסידות מודז'ץ בראשות האדמו"ר שמואל אליהו טאוב ברחוב דיזנגוף 36 נבנה מראש לפי תכניות לבית מדרש גדול, חדר תפילה צמוד לו וספרייה, ונרשם בבעלות העמותה בית מודז'ץ, שהייתה רשומה בילקוט הפרסומים רשומות עוד בשבט תשט"ז (2.2.1956) בהנהלתה של רבקה זלטה טאוב, אשתו של הרב שמואל אליהו. את"ב, תיק 1870360, מסמכים 190260, 190293, 190295, 190569, 190567.

36 דוגמה לכך היא ביתו של האדמו"ר מבוהוש ברחוב רוטשילד 112, שהיה רשום – עם שאר דירות הבניין – על שם ד"ר אשר ודבורה הילמן, וככל הנראה היה האדמו"ר דייר שלהם. את"ב, תיק 81120 מסמך 6146821.

1. אופי הפוקדים את החצר – הכאוס שנוצר בעולם היהודי לאחר השואה טלטל את החברה החסידית. מסקירת עשרות החצרות התל-אביביות עולה כי לבד מן החסידויות הגדולות המקושרות לאדמו"ר מכהן כמו בלו, גור וויז'ניץ, נשענו החצרות הקטנות על מספר מצומצם מאוד של 'חסידים מבית', ומשכו אחריהן אוכלוסייה בעלת אוריינטציה חסידית שבאה מחוץ לחצר המקורית. פעמים רבות היה מדובר בציבור שמשויך פוליטית למזרחי או להפועל המזרחי. ציבור 'בעלי הקסקטים'³⁷ חבש את ספסלי בתי התפילה בחצרות רבות דוגמת אלה של רוז'ין³⁸ ומודז'יץ,³⁹ וחסידויות קוונזיץ ופיאסצנה⁴⁰ עצמן היו שותפות במפעל הציוני, ואך טבעי היה כי פוקדי בית מדרשן ישתייכו לתנועות הדתיות הלאומיות.⁴¹

מספרו הכולל של הציבור החסידי בתל אביב לא הוערך ברישומים או במקדים. אפשר ללמוד על אודותיו ממיפוי המרכזים החסידיים, מנתונים אשר למוסדות החינוך העצמאי⁴² והישיבות⁴³ ומסקרה פוליטית של מצביעי אגודת ישראל בתל אביב בבחירות לרשויות המקומיות (שבראשה עמד חסיד גור יהודה מאיר אברמוביץ).⁴⁴ החצרות הרבות, על הציבור המגוון שפקד אותן, סרטטו את תל אביב החסידית שאנשיה השתלבו במרקם החיים האזרחי והכלכלי של העיר והיו חלק מיזמי התעשייה, מנותני השירותים ומן הצרכנים הפוטנציאליים. רובם ככולם על אדמו"ריהם חיו בבתים משותפים, ונתון זה הביא לתקשורת הדדית עם החברה הסובבת ולנראות ברחוב ובמרחב הציבוריים.

'בכל זאת יש בה משהו' – בחירתם של אדמו"רים להתיישב בעיר

לשיקולי הבחירה של אדמו"רים להשתקע בעיר חברו יסודות מנוגדים; אלה יחד הביאו ליצירת בסיס של קיום חסידי ברחובותיה. השיקול הראשון היה השיקול הדמוגרפי והצורך לבחור את מקום מושבו של האדמו"ר לפי אפשרות הגדילה של החצר. בזמן השואה ואחרי

37 כיטי הראש בקסקט היה מזוהה עם הציבור הדתי שאינו חרדי וקדם לשיוך הכיפות הסרוגות.

38 גדליה שרייבר, נהלך ברג"ש: פרקי חיים, הוצאה פרטית, ירושלים תשע"ג, עמ' 83-89.

39 ראיונות עם רחל טאוב, בני ברק, ד' באב תשע"ה (20.7.2015), ועם לאה הימלפרב, כ"ב באב תשע"ה (7.8.2015).

40 צ.ש, 'מ"מניין צעירים" לשיבת ערב לנער "חזון ישעיהו"', הַצִּפָּה, 2.9.1954, עמ' 3.

41 ראו: 'פתגמי אורייתא וד"ת מהרב הגה"ק פאר ישורון הצדיק מרן אדמו"ר ר' שאול ידידיה צוק"ל ממודז'יץ', תפארת ישראל, ח (תש"ח), עמ' כז; יהודה ברנדס, במלכות הקדושה – ביקור בהיכלו של האדמו"ר מהוסיאטין – אדמו"ר ציוני בתל אביב, תבונות, אלון שבות תשס"ו; יצחק אלפסי, החסידות וארץ ישראל: יחס החסידות לדורותיה לעליה לארץ ישראל והפיכתה למרכז החיים של עם ישראל בדרונו, [חמו"ל], ירושלים תש"ם.

42 ראו: גלטר, 'קודש וחול', עמ' 239-267.

43 שם, עמ' 268-283.

44 שם, עמ' 140-156.

כן היה הצורך בשיקום דמוגרפי של החצר הכרחי ובעל משמעות קיומית וערכית, ועל כן היה חשוב כי השפעתו של האדמו"ר תתפרסם בקרב ציבור הפוטנציאלי להימנות עם חסידי. העיר תל אביב – שאחוז הציבור הדתי והחרדי בה גדל והלך בשנות השלושים והארבעים של המאה ה-20, ובכלל זה רבים שהיו בעלי אוריינטציה חסידית מבית – אפשרה כר פעולה נרחב לאדמו"רים ולחצרותיהם. כך למשל אפשר לשמוע על חיבורם של צעירים, אנשי תנועת המזרחי או חברי תנועת בני עקיבא, לחצרות האדמו"רים בתפילות, שותפות בטישים ובקשר עם אדמו"רים.⁴⁵ גם מרכזיותה של תל אביב אפשרה הגעה נוחה של חסידים שמתגוררים מחוצה לה – אליה,⁴⁶ ולכך נוספה העובדה כי היותו של האדמו"ר מקור למזור ולמשענת בא לידי ביטוי דווקא בעיר שהייתה מרוחקת מן המקומות הקדושים ואילו גרו בירושלים היה סביר כי כמה מהפונים היו מוצאים דרכים אחרות לשטוח את מצוקתם, ומעטים בלבד היו פונים אל האדמו"רים ליעוץ ולסיוע.⁴⁷

השיקול השני היה שיקול כלכלי, שנובע מהתלות בין מקום מושבו של האדמו"ר לאפשרות התמיכה הכלכלית של חסידי בו. תל אביב הייתה מרכז עירוני מתפתח שאפשר פרנסה במגוון עיסוקים. מסיבה זו נמשכו אליה יהודים בני מעמד הביניים, ובהם חסידים רבים. האדמו"רים, רובם ככולם, היו מהגרים, ולכן היה חשוב כי ייקלטו בחברה שתאפשר את קיומם הכלכלי, שכן הכנסתם התבססה בין השאר על כספי הפדיונות. שיקולים של תמיכה כלכלית כיוונו אדמו"רים אל הערים הגדולות באירופה עוד בראשית המאה ה-20,⁴⁸ ועל כן הבחירה בתל אביב, העיר בעלת קצב הפיתוח המואץ אינה תמוהה. השיקול השלישי בנימוקיהם של כמה מן האדמו"רים היה רוחני – לפיו היותה של תל אביב עיר שכולה יהודים ואין בה מסגדים וכנסיות אפשר התעלות רוחנית.⁴⁹ השיקול הרביעי היה קשור בהתרחקות מירושלים על חרדיה הקנאים.⁵⁰ החברה החרדית הירושלמית הייתה שסועה ומפולגת ונתונה לאווירה שהשרו בה החרדים הקנאים.⁵¹ יצירת קשרים בין האדמו"ר לאישיות מסוימת יכלה לגרור אחריה ניתוק מקבוצה אחרת,⁵² ומשום כך בחרו אדמו"רים

45 ראינות עם יהושע קמפינסקי, ט"ו בשבט תשע"ה (4.2.2015); לאה הימלפרב, כ"ב באב תשע"ה (7.8.2015); צבי הראל, ט"ו במרחשוון תשע"ז (16.11.2016); מרדכי פרומר, ה' באלול תשע"ה (20.8.2015). ראו גם: שרייבר, נהלך ברגש, עמ' 90-91.

46 נתן אליהו רוט, דמשק אליעזר, ישיבת בית ישראל ודמשק אליעזר, בני ברק תשמ"ג, עמ' רכ"ה.

47 'מכתבי ר' דוד אפל ז"ל, גלגולי בית "דמשק אליעזר", או נדברו, 74 (תשמ"ז), עמ' 37-38.

48 דוגמת אדמו"רי סדיגורה בווינה, חסידות גור סמוך לוורשה וחסידות חב"ד בלנינגרד. Samuel Heilman, 'What's in a Name? The Dilemma of Title and Geography for Contemporary Hasidim', *Jewish History*, 27 (2013), pp. 222-223.

49 אורטנר, דבר חן, עמ' 104. ראו גם: Biale et al. (eds.), *Hasidism: A New History*, p.709.

50 נימוק שיוחס גם לאדמו"ר מקלויזנבורג בהחלטתו להקים את קריית צאנז בנתניה ולא בבני ברק, ראו: אסף דוד, הציץ ונפגע: אנטומיה של מחלוקת חסידית, אוניברסיטת חיפה, חיפה תשע"ב, עמ' 388.

51 פרידמן חברה ודת, עמ' 184-269.

52 להשלכות ביקורו של האדמו"ר אברהם מרדכי אלתר מגור אצל הרב קוק בשלהי שנות העשרים ראו: שם, עמ' 277-278.

לברוח מן המחלוקת ולהקים את חצרם במקום שאין בו ליצירת קשרים מבחינתם השלכה על תיוגם במפת החברה החרדית בארץ ישראל.⁵³ מתל אביב הם יכלו לבנות מחדש את יחסיהם עם השלטון המקומי והכללי על פי שיקול דעתם, ללא שבט הביקורת של העדה החרדית בירושלים.

לצד הסיבות שהובילו אדמו"רים וחסידים לבחור להתיישב בתל אביב עמדה גם העובדה כי תושבי העיר וקברניטיה קיבלו אותם כחלק מן הפסיפס האנושי המגוון שהרכיב אותה. ומלבד זה, רבים מבני תל אביב שהגדירו את עצמם רחוקים מאורח חיים דתי גילו בחצרות החסידיות ובאדמו"ריהן שזה מקרוב באו את בבואת הבית אשר הם גדלו בו ואשר היה במקרים רבים לאחר השואה מושא געגוע. דוגמה בולטת לדמות כזאת היא צבי לוביאנקר, ממייסדי הסתדרות העובדים הכללית וחבר מועצת עיריית תל אביב; הוא נבחר אליה כראש סיעת הפועלים. לוביאנקר, אחיו של פנחס לבון, היה בנו של אחד מראשי חסידי הוסיאטין בגליציה, קיבל חינוך חסידי בילדותו וסייע רבות לקליטתו של האדמו"ר ישראל מהוסיאטין בעת שהגיע לעיר מווינה ב-1937.⁵⁴ דמות מוכרת אחרת בתל אביב הייתה זו של שלמה גרטל, גזבר העירייה ולימים מנהל בנק הלוואה וחסכון. גרטל למד בקלויז של חסידי בלו בעיירת הולדתו שבפלך לובלין, ולא פעם פקד את ביתו של האדמו"ר אהרן רוקח מבלו ברחוב אחד העם. גם ישראל רוקח, ראש העירייה בשנים 1936-1952, היה מיוחס לשושלת רוקח של חסידות בלו, ועל כך מעיד שם משפחתו.⁵⁵

מכל אלה נראה כי האדמו"רים הגיעו לתל אביב מתוך בחירה וכי את חצרם פקדה אוכלוסייה מגוונת מהציבור העירוני, ולא רק כאלה שהיינו מצפים למצוא בגרעין הליבה החסידי.

נוכחותן של החצרות החסידיות הביאה ליצירת קבוצת השפעה לא מבוטלת של חברה דתית וחרדית. הדבר ניכר באווירת השבת בעיר, בפוליטיקה העירונית, בצמיחת החינוך העצמאי ועוד. בעמודים הבאים אתמקד בהשפעה החסידית על הפרהסיה העירונית, שהיא נקודת השקה אחת מתוך מנעד רחב.

החסידות בפרהסיה העירונית

הנוכחות החסידית בפרהסיה העירונית והשפעתה ניכרו באירועים ובמנהגים שונים. כך בין השאר היציאה מתוך השטיבל החסידי אל הרחוב, כמו במנהג שירת הים או הקפות שניות כן בפתחת שערי השטיבל החסידי אל הציבור הרחב, בהטמעת ניגונים בבתי הכנסת העירוניים, בהתכנסות לטישים מיוחדים ובימים נוראים.

53 האדמו"ר מבלו סירב לחתום על עצומות ששלחו לו קנאי ירושלים. ראו: אברהם אדלר, היה צדיק ואיננו עוד, ספרית ירושלים, ירושלים תשכ"א, עמ' 16-17.

54 ריאיון עם עקיבא צימרמן, י"א בשבת תשע"ו (21.1.2016).

55 נפתלי ק', 'חסידי בלו בין מלכא למלכא', מעריב, 11.10.1965, עמ' 8.

מלבד אלה אפשר למצוא בפרהסיה התל־אביבית אירועים רבי־משתתפים שנערכו בהשראת הרוח החסידית ומתן שמות ייחודיים לרחובות שהושפעו מרוח זו.

שירת הים

מנהג אמירת שירת הים בחצות ליל שביעי של פסח נערך בקהילות שונות, ובהן חצרות חסידיות במזרח אירופה.⁵⁶ בירושלים התקיים המעמד במשך עשרות שנים בבית הרב יעקב משה חרל"פ, רבה של שכונת שערי חסד בירושלים,⁵⁷ במעמד השתתף גם האדמו"ר ישראל אלתר מגור.⁵⁸ עם הגעתם של האדמו"רים לתל אביב התקבע המנהג גם בעיר העברית וקיבץ סביבו ציבור מגוון של אלפים מדי שנה.

עדות ראשונה למעמד זה מתוארכת לפסח תש"א (אפריל 1941). דווח כי באותו שביעי של פסח 'היו בתי הכנסיות בתל אביב מלאים קהל. היו אלפים שבאו להזכרת נשמות. בבתי התפילה של החסידים הורגשה אמנם רצינות השעה, אולם על "שירת הים" לא וויתרו ושמחו ורקדו בהתלהבות חסידית'.⁵⁹ שנה לאחר מכן יצאה אמירת שירת הים לשפת הים. גם אז הוזכר הניגוד בין אמירת יזכור בבתי הכנסת, שנשאה באביב ההוא משמעות כבדה יותר מאשר השנה שלפני כן,⁶⁰ ולצד הדיווח על כך צוין: 'בליל החג באו ל"שירת הים" המוני חסידים ואנשי מעשה ושהו שם מתוך זמרה וריקודים עד שעה מאוחרת'. לדברי הכותב, 'למעגל הרוקדים נסחפו גם אנשי צבא ונוער'.⁶¹ בשאר שנות המלחמה לא נזכר המעמד בעיתונים, ולאחריה הוא שב ונזכר בתיאור צבעוני שהמחיש את החיבור המיוחד שנערך בחוף ימה של תל אביב:

ברחבת הרברט סמואל ובמקומות אחרים בשפת הים נתלכדו מעגלי רוקדים משותפים של חסידים ובני נוער. בלטו המעגלים של ארגוני הנוער הדתיים. המוני חסידים ובראשם אדמו"רים אמרו את 'שירת הים' פסוק בפסוק ואליהם הצטרפו אלפים, בהם גם חיילים, לאחר שהוסברה להם סיבת השמחה. קול הזמרה נשמע עוד בשעות הלילה המאוחרות, כשהמונים החוזרים שרו ורקדו ברחובות העיר הראשיים.⁶²

- 56 גבריאל צינר, **נטעי גבריאל**, ג, תלפיות, ברקלין תשנ"ו, עמ' 102-103.
- 57 אל ביתו התקבצו אנשי שם ובני נוער מכל רחבי העיר בכל שנה ושנה עד פטירתו בכסלו תשי"ב (דצמבר 1951). יאיר חרל"פ, **שירת הים: שירת חייו של איש ירושלים הרב יעקב משה חרל"פ**, הוצאה פרטית, בית אל תשע"ב, עמ' 265-278; מאמר מערכת, 'שביעי של פסח בארץ ישראל, שירת הים בבית הרב חרל"פ בירושלים', **הצפנה**, 9.4.1950, עמ' 4.
- 58 ראו את עדותו של משה זיבלד בתוך: חרל"פ, **שירת הים**, עמ' 268.
- 59 מהנעשה בתל אביב, 'בשביעי של פסח', **הצפנה**, 20.4.1941, עמ' 4.
- 60 ולדאגה הגוברת והולכת ליהודי אירופה נוסף ציון טביעת האנייה סטרומה כחודשיים ימים קודם לכן.
- 61 מהנעשה בתל אביב, 'אחרון של פסח', **הצפנה**, 9.4.1942, עמ' 4.
- 62 שם.

שמעה של החוויה המיוחדת בחוף ימה של תל אביב הביא אליה בשנים שאחרי כן גם תיירים וצופים מן הצד. כך למשל לאחר חג הפסח תש"י (1950) דווח: 'שפת ימה של תל-אביב המתה בליל שבת וחג המוני חסידים בני נוער וחברי ארגונים שונים שנהרו לשם כמקובל בליל האחרון של פסח'; וכן: 'במיוחד בלטו השנה התיירים הרבים שבאו אל שפת הים כדי לשתף את עצמם בשמחה'.⁶³ בשנים שאחרי כן נערכה העירייה והכינה את כיכר הרברט סמואל 'מקושטת בדגלים ומוארת באור זרקורים',⁶⁴ ומול בני הנוער הדתיים הרבים שהגיעו ברגל מכל האזור מן הארגונים עזרא ובני עקיבא נשא דברים מנהל משרד הדתות שמואל זנוויל כהנא, איש הפועל המזרחי. לקראת חצות הגיעו החסידים עם אדמו"ריהם

[עד ש]השחירה הכיכר מרוב חוגגים [...] קבוצות של חסידים בתלבושות חסידיות, אדמו"רים, רבנים ונשואי פנים ובני תשחורת, התרכזו בפינות שונות של הכיכר באמנם בדבקות פסוק אחר פסוק את 'שירת הים', עם סיום הקריאה יצאו בריקודים ופתחו בשירה סוערת שהשתלבה בריקודי הדבקות.⁶⁵

לנוער הדתי ולחבורות החסידים הצטרפה תהלוכה של בתי הכנסת משכונות הדרום בראשותו של הרב יצחק ידידיה פרנקל, רבה של שכונת פלורנטיין.⁶⁶ בד בבד עם הנעשה על החוף ארגנה העירייה כינוס של תיירים ואורחים באולם סמוך, ומשם יצאו הללו להשתתף בחוויה.⁶⁷ השירה והריקוד המשותף שהובילו הקבוצות החסידיות מצד אחד ובני הנוער הדתי מצד אחר יצרו חיבור בין אלה לאלה, וחיבור זה משך אליו יהודים שונים וגייש על ההבדלים החיצוניים והרעיוניים:

עם השירה באו הריקודים, מעגלים מעגלים של חוגגים מתעלים בריקודים כשבולטים ביניהם - חסידים ואנשי מעשה המשוחחים עם אדמו"ריהם, בני יוצאי עדות המזרח על בגדיהם הססגוניים וחבורות חבורות של בני נוער, חניכי תנועות הנוער הדתיות. כל אלה השתלבו למעגל אחיד של חוגגים.⁶⁸

מנהג אמירת שירת הים, שיצא מן השטיבלך החסידיים אל חוף ימה של העיר היה לאבן שואבת עבור צעירים ומבוגרים; אלה השתתפו בהתלהבות החסידית אגב יצירת פסיפס

63 מאמר מערכת, 'שביעי של פסח בארץ ישראל', הַצִּפָּה, 9.4.1950, עמ' 4.

64 מאמר מערכת, 'המונים השתתפו בתכנית "שירת הים"', שם, 25.4.1954, עמ' 4.

65 מאמר מערכת, 'רבבות השתתפו באמירת "שירת הים" בליל שביעי של פסח על שפת הים בת"א', שם, 14.4.1955, עמ' 4.

66 שם.

67 מאמר מערכת, 'המונים השתתפו בתכנית "שירת הים"', שם; ע', 'חגיגת "שירת הים" בתל-אביב', חרות, 14.4.1955, עמ' 4.

68 חיים פיקרש, 'התכונה לקראת יום העצמאות', הַצִּפָּה, 7.4.1964, עמ' 2; עוד על הריקוד החסידי כמחבר בין חלוצים לחסידים ראו: אריה אלברט, מפולין לארץ ישראל: עליה חסידית גדולה בהכוננת בעל האמרי אמת מגור - סיפורים תיעודיים, הוצאה פרטית, בני ברק תשנ"ח, עמ' 130-133; יהודה יערי, ספר העליה השלישית, עם עובד, תל אביב תשכ"ג, עמ' 889-890.

אנושי ייחודי. מעגל הריקוד החסידי טשטש את ההבדלים בין הרוקדים ויצר קרבה שהתעלתה מעל להגדרות מגזריות כאלה ואחרות. החיבור שבא לידי ביטוי יותר מכל באירוע היה זה שבין בני הנוער הדתיים הלאומיים לקבוצות החסידיות. חיבור זה התבטא פעמים רבות גם בחיי היום-יום – בעת שפקד נוער זה את בתי האדמו"רים.⁶⁹

ימים נוראים

במועדי ישראל, ובייחוד בימים הנוראים, היו באים חסידים רבים להסתופף בצל אדמו"ריהם.⁷⁰ בשעה שנסעו חסידי גור אל האדמו"ר בירושלים הגיעו אל העיר חסידים מחצרות אחרות, ובהן מודז'יץ, רוז'ין וויז'ניץ. לפעמים היה צריך לצאת מתחומו המצומצם של בית המדרש החסידי ולשכן את הבאים באולם גדול יותר. כך לדוגמה התפילה בבית הכנסת של חסידות מודז'יץ משכה אליה מתפללים מן העיר ומחוצה לה, ובשל היות אדמו"רי מודז'יץ מוזיקאים בעלי שם נמנו עם המתפללים רבים שאינם חסידים, שבאו כדי להשתתף בחוויה המוזיקלית.⁷¹ גם חסידות ויז'ניץ נדרשה לחפש מקום רחב לתפילה בימים הנוראים, ועוד לפני בואו של האדמו"ר אליעזר הגר ארצה פנו בקיץ 1943 מתפללי השטיבל ברחוב רש"י, בבקשה אל עיריית תל אביב לקבל לתפילות ראש השנה ויום הכיפורים את אולם בית הספר אחד העם. כך הם נימקו את הבקשה: 'התפילה בשבתות השנה היא בשתי משמרות. [ב]ימים הנוראים מוכרחים להתפלל בבת אחת והמקום צר מלהכיל'.⁷² כשהגיע האדמו"ר ארצה נערכה תפילת הימים הנוראים בקביעות באולם הסמוך למשכנו ברחוב ליליינבלום.⁷³ לסדרי התפילה בחגים נוספו סדרי לינה וסעודות החג – הטישים – שנערכו בחצרות השונות, ואת תמונת הנוף העירוני בלילות החג צבעה תנועת החסידים ברחובות בדרכם אל הטיש וביציאתם ממנו.

מנהג אחר שיצא אל הפרהסיה התל-אביבית עד שפת הים וריכז סביבו את הציבור הדתי לגונוניו היה תשליך. מנהג זה מקורו בקהילות אשכנז; אלה נהגו ללכת ביום ראשון של ראש

69 ראו הערה 46.

70 חסידי גור נסעו לחצר האדמו"ר בירושלים, והאדמו"ר מבלז נהג לשכון בירושלים מתחילת תמוז עד לאחר הימים הנוראים, ולשם נסעו חסידיו.

71 המסורת התחילה עוד בעת שביקר האדמו"ר שאול ידידיה טאוב בארץ בשנות השלושים והמשיכה בעת כהונת בנו ונכדו. מאיר גשורי, 'הצדיק המנגן והיוצר ממודז'יץ', בתוך: הנ"ל (עורך). נגינה וחסידות בבית קוזמיר ובנותיה, החברה להפצת חסידות ונגינה, ירושלים תש"ב, עמ' 200-201; מאיר הלחמי, תולדות החסידות בארץ ישראל, א-ב, במה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 338; ריאיון עם לאה הימלפרב, כ"ב באב תשע"ה (7.8.2015).

72 מכתב מגבאי בית הכנסת וויז'ניץ-אטינא לעיריית תל אביב, כ"ד בתמוז תש"ג (27.7.1943). הבקשה נענתה בשלילה. אעת"א, חטיבה 8, מיכל 1084, תיק 2288.

73 יצחק אלפסי, תפארת שבמלכות: בית קוסוב – וויז'ניץ, אריאל, תל אביב תשכ"א, עמ' 337.

השנה למקור מים שיש בו דגים ולשאת שם תפילה מיוחדת להשלכת העברות. החסידים שנסעו בימים הנוראים לשהות במחיצתו של האדמו"ר היו יוצאים אֶתו אל מקור המים הקרוב לאמירת תפילה זו. גם האדמו"רים בתל אביב יצאו בלוויית חסידיהם לומר את סדר תשליך, ומתיאור מראש השנה תש"ט (אוקטובר 1948) שפורסם בעיתון על המשמר עולה תמונה דומה לאמירת שירת הים בחג הפסח, עם התמזגותם של גווי הציבור הדתי בתל אביב על קו המים:

ביום טוב ראשון באו המונים לתפילת 'תשליך' על שפת ימה של תל אביב. על חול הים נראו אדמו"רים על קהל חסידיהם, רבנים וקהל מתפללים ובלטו בהם ארגוני הנוער הדתיים שבאו במאורגן, ולאחר מסיבות חג יצאו בריקודים נלהבים, גם הפעם נשאה אמירת ה'תשליך' אופי מיוחד במינו, והפכה לכינוס דתי של תושבי העיר ביום חג.

החיבור המרומם של קהלים שונים בחוף ימה של תל אביב יצר גם מצבים משונים, ובהם 'בין המתפללים נראו מתרחצים רבים'.⁷⁴

הקפות שניות

במוצאי שמחת תורה נחוגו ברוב עם ההקפות השניות.⁷⁵ הרב יצחק ידידיה פרנקל החל בארגון בתל אביב במוצאי שמחת תורה של תש"ב (אוקטובר 1941) כדי להזדהות עם יהודי אירופה באותן השנים הקשות. יזמתו של הרב פרנקל הייתה למנהג קבוע עד כדי נשיאת אופי רשמי של תהלוכת ספרי תורה מלווים בתזמורת ברחבי השכונות הדרומיות, בהשתתפות אנשי ציבור.⁷⁶ ההקפות השניות בתל אביב נערכו בקביעות ברחובה של עיר במשך השנים ומשכו אליהן ציבור רב מן העיר ומסביבתה.⁷⁷ לצד החגיגות העירוניות, שסחפו אליהן רבים מציבור שומרי המסורת בעיר, הנהיגו שני אדמו"רים – הרב יהודה צבי

74 מאמר מערכת, 'במזג אוויר נאה חגגו תושבי ישראל את ימי ראש השנה', על המשמר, 30.9.1954, עמ' 1.

75 שבע הקפות עם ספר התורה שנערכות ברוב עם במוצאי שמחת תורה. מקורו של המנהג בכתביו של המקובל רבי חיים ויטאל, איש צפת במאה ה'16 ואחד מחברות המקובלים שהיו תלמידי האר"י. מנהג זה השתרש בארץ ישראל בין השאר כאות הזדהות עם יהודי התפוצות, שבליה זה חוגגים יום טוב שני של גלויות.

76 על נוכחותו של ראש הממשלה משה שרת בתהלוכה ראו: מאמר מערכת, 'תושבי ישראל בהמוניהם שמחו בשמחת תורה', הַצִּפָּה, 20.10.1954, עמ' 4.

77 מאמר מערכת, 'ספרי תורה עתיקים בהקפות העם בתל אביב', שם, 21.10.1962, עמ' 4; דניאל ש', 'ימים בעיר: שמחת תורה בתל אביב', הליכות, ה (תשרי תש"ך), עמ' 16-17; מאמר מערכת, 'רבבות בהקפות שניות – ברוב פאר והדר, ב-3 מרכזים בעיר', שם, ו (שבט תש"ך), עמ' 32; מאמר מערכת, 'הקפות ב-4 מרכזים בעיר', שם, י (שבט תשכ"א), עמ' 34-35.

ברנדווין, האדמו"ר מסטרטין, שכיהן כראש המחלקה הדתית של ההסתדרות, והאדמו"ר ממודז'יץ - אירועים נפרדים של הקפות שניות.

הטרחת של מועצת הפועלים העירונית בארגון אירוע של הקפות שניות מלמדת על זיקה שהייתה לחבריה למנהגים מסוג זה ומחזקת את ההשערה שלפיה אחוז לא מבוטל ממחזיקי 'הכרטיס האדום' של ההסתדרות השתייכו לציבור הדתי ולציבור החרדי.⁷⁸ בסיקור של ההקפות השניות במוצאי שמחת תורה תשכ"ד, אוקטובר 1963, נכתב:

הקפות בהשתתפות קהל רב נערכו במוצאי החג בקרית שלום על-ידי מועצת פועלי תל אביב - יפו, מתפללי בית הכנסת האשכנזי והספרדי יצאו בתהלוכה עם ספרי התורה, בלווית תזמורת לרחבה שליד בית ההסתדרות בקריה. הם נתקבלו בתשואות על-ידי הקהל שהתאסף במקום. מעל במה מיוחדת שהוקמה השמיעו דבריהם ראש העיריה מ. נמיר, מ. זילברמן ממזכירות מועצת הפועלים, הרב י.צ. ברנדווין ורב השכונה י. סגל.⁷⁹

שמחת התורה שנחוגה בחסות מועצת הפועלים העירונית ובהנהגתו של אדמו"ר לא הייתה מחוזה נפוץ באותם הימים והייתה ייחודית בתל אביב ומחוצה לה.⁸⁰ עוד אירוע שמשך אליו משתתפים רבים היה הקפות שניות בחצר מודז'יץ שברחוב דיזנגוף. להקפות אלה הגיעו משתתפים וצופים מכל רחבי האזור, ובהם בני נוער רבים, תלמידי ישיבות תיכוניות וחניכי התנועת בני עקיבא ועזרא.⁸¹ העירייה נרתמה לשמירת הסדר הציבורי וביטחונם של החוגגים וחסמה לתנועה למשך כמה שעות את הרחוב בקטע שבין היכל התרבות לרחוב המלך ג'ורג'.⁸² ההקפות התייחדו בשמחה הגדולה שאפיינה את רובן ובניגונים שליוו אותן. ההקפה השישית נערכה לזכר ששת מיליון קרבנות השואה ולזוהת בניגון שחיבר האדמו"ר ממודז'יץ לפני שעזב את אירופה בשנות המלחמה, שהולבש על המילים 'עוזר דלים הושיעה נא'. בהקפה זו היו מניחים את ספרי התורה על הבימה המרכזית ומכבים את האור בבית המדרש. אלה היו רגעים של התייחדות, והם נצרכו בזיכרונם של הנוכחים גם עשרות שנים לאחר מכן.⁸³

78 דוגמה לכך היא טוביה רובינשטיין, חסיד גור שהיה מוביל החלב והנפט. ריאיון עם הדסה שפר, א' בשבט תשע"ז (28.1.2017).

79 מאמר מערכת, 'הקפות חגיגות וטיוולים בשמחת-תורה ברחבי הארץ', דבר, 11.10.1963, עמ' 12.
80 לעוד סיקורים על מעמד זה ראו: מאמר מערכת, 'אלפים טיילו במאורגן בחוה"מ סוכות: הקפות המוניות נערכו אמש בערים', שם, 19.10.1965, עמ' 2; מאמר מערכת, 'ספרי תורה עתיקים בהקפות העם בתל-אביב', שם.

81 ריאיון עם בן-ציון רוזנפלד, ט"ז בשבט תשע"ח (1.2.2018).

82 'ספרי תורה עתיקים בהקפות העם בתל-אביב'.

83 ראיונות עם יהושע קמפינסקי, ט"ו בשבט תשע"ה (4.2.2015); לאה הימלפרב, כ"א בסיוון תשע"ה (7.8.2015); יהודה בוק, י"ט באלול תשע"ה (14.9.2015); רחל טאוב, ד' באב תשע"ה (20.7.2015).

אירועי 200 שנות חסידות

בתש"ך (1960) מלאו 200 שנה לפטירתו של רבי ישראל הבעל שם טוב, שהוגדר מייסד החסידות. אירוע זה צוין בדרכים שונות גם בתל אביב, וכדי 'להחדיר את ערכי החסידות ותורתה בתודעת הציבור הרחב',⁸⁴ נערך דיון במועצה הדתית, שחברו בה זה לזה נציגי הציבור הדתי לאומי, החרדי והחסידים⁸⁵ לשם בחירת הדרכים לציון האירוע. המשתתפים בדיון סקרו את הפעולות שננקטו עד אז להעלאת קרנם של החסידות ואדמו"ריה, ובהן קיום כינוסים שונים בנוכחות אדמו"רים, שיעורי חסידות ומתן מקום של כבוד לתשמישי קדושה של אדמו"רי רוזין, כגון חנוכייתו של מייסד ענף חסידי זה רבי ישראל פרידמן וכן ארון קודש שעשוי מכסף טהור, משושלת האדמו"רים לבית צ'ורטקוב.⁸⁶ המשפחה השאילה את ארון הקודש לתצוגה בביתן המועצה הדתית בתערוכת היובל לתל אביב.⁸⁷ שנת החסידות הייתה לנושא הכינוס שנערך לבוגרי בתי הספר הממלכתיים דתיים במחוז תל אביב בג' בסיון תש"ך (25 במאי 1960), ערב חג השבועות. העצרת נערכה בהיכל התרבות, השתתפו בה כ-2,500 תלמידים, והועלה בה מחזה בנושא בליווי מקהלות ששרו ניגונים חסידיים. בתיעוד העצרת לא הוזכרה השתתפותם של מי מהאדמו"רים בעיר, ונשאו בה דברים הרב איסר יהודה אונטרמן, רבה הראשי של העיר, ופנחס שיינמן, ראש המועצה הדתית. הנואמים פנו בדבריהם אל הנערים בקריאה לשמר את ערכי המסורת גם בבגרותם, ערב יציאתם למסגרות הלימוד החדשות.⁸⁸

כינוס גדול להעלאת קרנה של החסידות נערך בהיכל התרבות בתל אביב בז' בסיון תש"ך (2 ביוני 1960), יום פטירתו של הבעל שם טוב. האירוע נערך בחסותה של המועצה הדתית, הכרטיסים אזלו סמוך למועד הפרסום, ורבים מאלה שלא השיגו כרטיסים שמעו את הנעשה בפנים בעזרת רמקולים. על הבימה המרכזית ישבו 14 מאדמו"רי העיר, הרבנים הראשיים ונציגי המועצה הדתית, ואת הערב ליוו, לצד הנואמים, ארבע מקהלות שכל אחת מהן התמקדה בניגונים חסידיים שונים. את העצרת פתח פנחס שיינמן, ראש המועצה הדתית; הוא האדיר את מקומה של תל אביב בתור מרכז חסידי בציינו:

84 תיאור ההתכנסות לא כולל תאריך מדויק. מדור פעולות שוטפות, 'לחגיגת שנת החסידות', הליכות, ז (ניסן תש"ך), עמ' 43.

85 על המועצה הדתית בתל אביב ראו: גלטר, 'קודש וחול', עמ' 157-168.

86 מאמר מערכת, 'מעשה בארון קודש', הליכות, ה (תשרי תש"ך), עמ' 10; מאמר מערכת, 'נפתחה תערוכת יובל תל-אביב', הציפה, 20.8.1959, עמ' 1-2.

87 תערוכה שנפתחה ב-19.8.1959, ובה ביתנים שסיפרו את סיפורה של העיר ואת ההתפתחויות שחלו בה בתחומים רבים. מאמר מערכת, 'היום - פתיחת תערוכת היובל של ת"א', הציפה, 19.8.1959, עמ' 4; מאמר מערכת, 'ביתנים בתערוכה: רשמים', דבר, 27.9.1959, עמ' 5.

88 מאמר מערכת, 'תלמידי בתי הספר הממ"ד בעצרות חסידות בתל-אביב ובכפר חב"ד', הציפה, 30.5.1960, עמ' 4; מאמר מערכת, 'עצרת תלמידי כתות ח' של בתי-הספר הממלכתי-דתי ב"היכל התרבות"', הליכות, ז (ניסן תש"ך), עמ' 30.

תל־אביב־יפו, העיר העברית הראשונה והגדולה בערי ישראל, זכתה לקלוט בתוכה עשרות אדמו"רים על חצרותיהם והפכה מרכז חשוב לחסידות במדינתנו. מכאן יונקים המוני העם רוח של קדושה וטהרה [...] כי רוח טובה עוברת על פני הישוב העברי במדינה, רוח של צמאון לדבר ה'.⁸⁹

גולת הכותרת של שנת החסידות הייתה תערוכת החסידות, שהתקיימה בבית הסופר בתל אביב ביזמת שר הדואר בנימין מינץ מחדש אלול תש"ך עד סוף חודש תשרי תשכ"א.⁹⁰ בתערוכה הוצגו 193 מוצגים, ובהם תשמישי קדושה וחפצים אישיים של אדמו"רים, מכתבים וספרים. רבים מן הפריטים האלה שהובאו לתערוכה היו רכוש שושלות חסידיות של אדמו"רי העיר, כגון בתי תפילין, מעיל לבן ומקטרת של רבי ישראל מייסד שושלת רוז'ין, אותם מסר לתערוכה האדמו"ר יצחק פרידמן מבוהוש, ומכתבים של רבי ישראל מרוז'ין שהיו שמורים אצל רבי אברהם יעקב מסדיגורה ורבי יעקב פרידמן מהוסיאטין.⁹¹ על פי הדיווחים בעיתונים מאותה התקופה, ביקרו בה 25,000 מבקרים, ובהם 7,000 תלמידים.⁹²

רחובה של עיר

בשנות הארבעים והחמישים גדלה העיר מבחינה גאוגרפית ודמוגרפית, ובשל כך נבחרו שמות לרחובותיה החדשים ולרחובות של יפו שסופחה אליה. עד ראשית שנות החמישים היה רחוב הבעש"ט שבנווה שלום הרחוב היחיד שנשא שם בעל זיקה חסידית, אך בינואר 1950 נקבעו עוד שמות שנשאו את שמם של גדולי החסידות. נגיעה חסידית זו בפרהסיה התל־אביבית ביטאה את היותה של העיר משכן לאדמו"רים ולחסידיהם באותה התקופה. לרחוב הבעש"ט נוספו 16 רחובות בעלי שמות חסידיים מתוך 445 שמות רחובות בעיר, ויחד היו הללו כארבעה אחוזים מכלל השמות השונים והמגוונים שהונצחו בשלטי הרחוב. הרחובות ששמותיהם שבו ופורסמו בינואר 1952 נקראו על שם אבות החסידות ושושלות האדמו"רים, ובהם רבי מנחם מנדל מויטבסק, רבי נחמן מברסלב, רבי שניאור זלמן מלאדי, רבי נחום מטשרנוביל, רבי אהרן מקרלין, רבי דב ממזריץ', רבי מנחם מנדל מקוצק, חידושי

89 פנחס שינמן, 'תל־אביב - מרכז לחסידות', הליכות, ח (תמוז תש"ך), עמ' 3.

90 ראובן מנדלברג, 'תערוכת החסידות - מהותה ומטרותיה', שערים, 6.6.1960, עמ' ד.

91 קטלוג תערוכת החסידות, תל אביב, 5.9.1960-20.10.1960, עמ' 27. בין פרטי הקטלוג נמצאים גם הפריטים שהוצגו בביתן המועצה הדתית בתערוכת היובל לתל אביב.

92 David Assaf, 'Hasidism in the Museum: The Social History Perspective', in: Antony Polonsky, Hanna Węgrzynek, and Andrzej Zbikowski (eds.), *New Directions in the History of the Jews in the Polish Lands*, Academic Studies Press, Brighton, MA 2018, pp. 96-97

הרי"ם ורבי ישראל מרוז'ין.⁹³ על ההחלטות שהוחלטו בהקשר זה נשלחו הודעות לאדמו"רי העיר, והיו מהם שהגיבו לכך.

האדמו"ר מהוסיאטין, נכדו של רבי ישראל מרוז'ין, כתב לנציגי ועדת השמות: 'בסיפוק רב קראתי את הודעתכם מי"ב אדר, כי רחש לבכם דבר טוב לקרא את אחד הרחובות בתל אביב בשם זקני הקדוש ר' ישראל מרוז'ין זצ"ל'. האדמו"ר הביא בהמשך דבריו את תפיסתו הרוחנית של סבו בדבר תהליך הגאולה, וציין שהוא מתאים להתפתחות המאורעות הנוכחיים. האדמו"ר חתם את מכתבו באמירה הזאת: 'הנצחת שמו של הצדיק בעיר ההוללה תל אביב נאה לו ונאה לה. יתן השם וזכר הצדיק יהיה לברכה לעיר המעטירה תל אביב: להיות הולכת ומתעלית בזיו, בהוד, בהדר, באושר, בהצלחה, במוסר, בטהרה ובקדושה על מרום פסגת הנוי והשגב'.⁹⁴

מטבע הדברים שובצו שמות הרחובות החדשים בשכונות החדשות שהלכו ונבנו בעיר וכן שובצו ברחובותיה של יפו, הן בשיכונים החדשים שנבנו בה והן ברחובות הקיימים כתחליף לשמות הערביים שנשאו הללו עד איחודן של הערים.

את גדולי החסידות הועידה העירייה לשלב ברחובות יפו, וכדי ליצור זיקה בין שמות הרחובות הסמוכים זה לזה מבחינה גאוגרפית הוחלט באמצע שנות החמישים להעביר את שם הרחוב מנווה שלום, שנקרא עד אז הבעש"ט, למקבץ הרחובות החדש על שם גדולי החסידות. את שמו של רחוב הבעש"ט בנווה צדק שינתה ועדת השמות של העירייה ל'חיים שמרלינג'.⁹⁵ המעבר של שם הרחוב משכונה מבוססת, גם אם צדדית, בתל אביב אל מרכזה של יפו עורר ביקורת.⁹⁶ עליה השיב מזכיר ועדת השמות של עיריית תל אביב יפו אהרן זאב בן ישי: 'רבים מגדולי ישראל ה"חילוניים" הוצמדו בראשיתה של תל-אביב לרחובות ולסמטאות קטנים, מאין אחרים'. הוא הביא בתור דוגמה את פינסקר שעל שמו נקראה סמטה קטנה ליד רחוב הרצל, ורק כעבור שנים נקבע השם על כיכר מרכזית יותר.⁹⁷ כן צייטט בן ישי סעיף מתוך התקנות למתן שמות לרחובות שקבעה מועצת העיר באפריל 1952: 'בהזדמנויות מתאימות - בנייה מחדש של הרחובות, התווספות אזורים חדשים לעיר וכו' - מתקנת ועדת השמות פגמים בשמות הרחובות, כגון העברת שמותיהם של כמה מגדולי ישראל, שנקבעו בראשיתה של תל-אביב (באין רחובות אחרים), לרחובות נאים ומכובדים יותר'.⁹⁸ בתור דוגמאות למקרים כאלה הביא בן ישי את העברתו של רבי יהודה

93 מאמר מערכת, 'שמות הרחובות החדשים בתל-אביב', ידיעות תל-אביב-יפו, 7-8 (כסלו-טבת תשי"ב), עמ' 105-106.

94 מכתבו של האדמו"ר צוטט בתוך: מאמר מערכת, 'רחובות בת"א', הַצִּפָּה, 28.3.1950, עמ' 3.

95 על שם אחד מראשוני היהודים שבנו את ביתם מחוץ לתוואי חומות העיר יפו. דוד תדהר, האנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוניו: דמויות ותמונות, א, ספריית ראשונים, תל אביב 1947, עמ' 99-100.

96 מדור מכתבים למערכת, יוסף אפל, 'למה הוחלף שם רחוב הבעש"ט ז'ל?', הַצִּפָּה, 16.7.1956, עמ' 2.

97 א.1. בן ישי, 'למה הוחלף שמו של רחוב הבש"ט', שם, 23.7.1956, עמ' 2.

98 שם.

הנשיא לחלק המזרחי צפוני של העיר ואת רחוב רבי שלמה אבן גבירול לתוואי החדש שלו מרחוב מרמורק ועד לרחוב הירקון. אשר לרחוב המדובר, בן ישי שיבח את המקום החדש והרבה בשבחה של יפו.

בין שהעברת שמות הרחובות ליפו היא פחיתות כבוד ובין שלא, במקבץ הרחובות על שם גדולי החסידות, שהצטרף למקבצים אחרים של רחובות, כאלה שנשאו שמות אישים שונים שעיצבו את מורשת ישראל ואת התנועה הציונית, אפשר לראות ביטוי להכרה במקומם ובחלקם של אדמו"רים ושל חצרות חסידיות במרקם האנושי התל-אביבי. העובדה כי שמות הרחובות הללו נקבעו בשנות החמישים, שאז העמיקה הקהילה החסידית את שורשיה בחולות העיר, איננה מקרית; היא מלמדת על נוכחותם של האדמו"רים, של חסידיהם ושל חצרותיהם בפרהסיה העירונית.

מכל האמור לעיל עולה כי מציאותם של אדמו"רים בעיר לא הייתה מנותקת לחלוטין מהווייתה. חיי היום-יום יצרו הזדמנויות רבות למפגש בין ההווי החסידי ובין הרחוב. בתייהם של האדמו"רים היו פזורים ברחובות דרום תל אביב וגם במרכז, ללא הגדרת טריטוריה דתית או מגזרית. השטיבלך השונים נפתחו בדירות מגורים, והחיים המשותפים זימנו לא מעט נקודות מפגש בחדרי המדרגות, בחצר המשותפת, במרחב הקולי שקלט אליו את התפילה או הניגון, במפגש ברחוב, בחנות המכולת ובגווני הטקסטיל שלבש הרחוב. תפילות השבת החסידיות, שנמשכו לעתים עד שעות הצהריים, הותירו קבוצות של חסידים בחזית בתי הכנסת, ותמונת יהודי עטור טלית לבוש בקפוטה ובשטריימל לא הייתה חזון נפרץ ברחובות העיר. במרחב ההשקה בין הציבור הכללי לזה החסידי בלט בנוכחותו ציבור גדול של אנשי המזרחי שהשתתפו באירועים החסידיים בתוך החצר ומחוצה לה; הן פרטיים והן מטעם מוסדות החינוך או תנועת הנוער. טשטוש הגבולות המגזרי הזה אפיין את מסגרת הזמן והמקום של אמצע המאה ה-20 ברחובות העיר תל אביב ומשמש רקע חשוב גם לבחינת סוגיות שנויות במחלוקת כמו הכשרות והשבת בפרהסיה הציבורית, שיש מקום לבחון אותן באריכות מחוץ למאמר זה.⁹⁹

'הייתי חלק מהנוף, היום אני אורח':¹⁰⁰ עזיבת הציבור החרדי את תל אביב

בראשית שנות השישים של המאה ה-20 נבלמה צמיחתה הדמוגרפית של האוכלוסייה החרדית בעיר והחלה מגמת הגירה ממנה החוצה. אפשר לראות אותה בכירור בתוצאות הבחירות הארציות לכנסת השישית ב-6 בנובמבר 1965, שאת מקומה של תל אביב, השנייה בגודלה אז בקרב מצביעי אגודת ישראל, תפסה העיר בני ברק; רבים מן המהגרים החסידים שמו אליה אז את פניהם. תל אביב נהייתה בעקבותיהן רק המרכז השלישי בגודלו.¹⁰¹

99 להרחבה ראו: גלטר, 'קודש וחול', עמ' 169-217.

100 שלמה ארצי, 'נוף ילדות', על אנשים, 1971.

101 מנחם פרידמן, החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים, 1991, עמ' 140.

חשוב לציין כי עזיבתה של האוכלוסייה החרדית והחסידית את תל אביב הייתה חלק ממגמת עזיבה כוללת שהחלה בראשית שנות השישים – מן העיר לערי הלוויין שסבבו אותה.¹⁰² פרופיל העוזבים מבחינת גיל, מוצא ומחוז העזיבה היה דומה בכל המגזרים, ובכללו צעירים שרובם ילידי הארץ. הסיבות העיקריות לעזיבה זו היו יוקר המחיה בתל אביב, הרצון להתרחק מהמולת העיר¹⁰³ והתחבורה הציבורית, שהתפתחה מאוד ואפשרה להמשיך לשמור גם ממרחק על מקור הפרנסה ועל השירותים שהציעה העיר הגדולה.

עם זאת, בבסיס מגמת העזיבה של צעירים חרדים, ובכללם חסידים, את העיר עמדו תהליכים היסטוריים, דתיים וחברתיים שחלו בחברה החרדית משנות החמישים של המאה ה-20, ובהם היווצרותה של חב"ת הלומדים והנטייה להסתגרות חברתית, שהחלו כתהליך בתוך החברה החרדית הליטאית והשפיעו בהדרגה גם על זו החסידית. תהליכים אלה היו חלק מתמורה שחלה בחברה זו במאמציה לבלום את הסחף ולייצר יציבות,¹⁰⁴ ובעקבותיהם שינתה החברה החרדית עמדה – מחרדה והתגוננות שאפיינו אותה בשנות הארבעים, ובעיקר במחציתן השנייה בעקבות השואה והקמת מדינת ישראל, להתבססות דמוגרפית וממסדית בד בבד עם שיקום של מוסדות חינוך ושל חצרות חסידיות, ומשם בהדרגה לבניית כוח צרכני ופוליטי.¹⁰⁵

ראשיתו של השינוי המשפחתי והקהילתי נעוץ בשיקומו של עולם הישיבות ובהיווצרותם של הכוללים, שהם מסגרת לימודים בתרישיביתית אשר מיועדת בעיקר לאברכים לאחר נישואיהם, ובמובן מסוים מוסדות המשך לישיבות. חשוב לציין כאן כי המקור למקומה המרכזי של הישיבה הוא התרבות החרדית הליטאית. בראשית המאה ה-20 היה מספרן של הישיבות החסידיות קטן יחסית, אך מנחם פרידמן מציין כי לאחר מלחמת העולם השנייה, עם המעבר של שרידי החברה המסורתית לארצות המערב, נהייתה הישיבה – בתור מרכז לחיי הקהילה שמסביבה – דפוס רווח גם בקרב החצרות החסידיות, שאפשר את שיקומן ואת פריחתן בערים אשר אליהן הגיעו.¹⁰⁶

הקמתם של הכוללים התאפשרה בעקבות ביסוס החינוך החרדי, ובכלל זה חינוך הבנות מכיתות היסוד עד הסמינר, בעיקר ברשת בית יעקב, שהתפתחה כמערכת מזכרת במימון

102 עירית תל אביב-יפו, המחלקה למחקר ולסטטיסטיקה, 'ניידות האוכלוסייה בתל אביב-יפו (1962-1965)', סקרים מיוחדים, 27 (תשרי תשכ"ח), עמ' 3.

103 שם, עמ' 28.

104 פרידמן, החברה החרדית, עמ' 52-69.

105 הנ"ל, "על הניסים" – פריחתו של עולם התורה (הישיבות והכוללים) בישראל, בתוך: עמנואל אטקס (עורך), ישיבות ובתי מדרשות, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשס"ז, עמ' 435-436; בנימין בראון, 'מהתבדלות פוליטית להתבצרות תרבותית – החזון איש וקביעת דרכה של היהדות החרדית בארץ ישראל (תרצ"ג-תשי"ד)', בתוך: מרדכי בראון וצבי צמרת (עורכים), שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשס"ב, עמ' 397.

106 מנחם פרידמן, 'חרדים ויחסים בין דוריים בתוכם', בתוך: יוסי מאל (עורך), מלחמות, מהפכות וזהות דורית, עם עובד ומרכז יצחק רבין לחקר ישראל, תל אביב 2001, עמ' 178; קלט, 'בלו לאחר השואה', עמ' 41-45.

המדינה. בוגרות הסמינר הוכשרו למשרות הוראה, ובכך יכלו לשאת בעול הפרנסה בעת שלמדו בעליהן בכוללים.¹⁰⁷ כל אלה יכלו להתבצע בחסות מדינת ישראל, שהוקמה כמדינת רווחה מודרנית וראתה בעצמה מחויבת לחינוך הדור הצעיר. לתמיכתה נוספו תרומותיהם של יהודי מערב אירופה וארצות הברית, שניתבו את כספם לגופים פרטיים ולמוסדות רווחה כדי לעזור לשקם את העולם היהודי אחרי השואה; הכספים הגיעו גם אל מוסדות החינוך התורניים והכוללים.¹⁰⁸

עזיבת האוכלוסייה החרדית, ובכללה זו החסידית, את תל אביב הייתה חלק מהתבססות חברת הלומדים, ואפשר לבחון אותה מן ההיבט המוסדי-ישיבתי ומן ההיבט המשפחתי הבין-דורי. היציאה ללמוד בישיבות מחוץ לתל אביב החלה עוד בשנות השלושים של המאה ה-20 ונמשכה בשנות הארבעים והחמישים, שאז יצאו נערים רבים להשלים את לימודיהם התורניים בישיבות שמחוץ לעיר, בין שהיה מדובר בישיבות ליטאיות דוגמת פוניבז' ובין שבישיבות חסידיות. מלבד ישיבת חידושי הרי"ם שהוקמה בתל אביב ובשלב מאוחר יותר גם ישיבת רוז'ין, התבססו ישיבות חסידיות גדולות עוד בשנות החמישים מחוץ לעיר, דוגמת ויז'ניץ בבני ברק,¹⁰⁹ בלז בירושלים¹¹⁰ וחב"ד בלוד.¹¹¹ גם בחורים רבים מחסידות בחרו ללמוד בישיבת שפת אמת בירושלים.¹¹² יציאתם של הבחורים את העיר הרחיקה אותם מן החיכוך עם ההווה העירונית התל-אביבית. המפגש הטעון עמה בעת שחזרו לשבתות או לחופשת בין הזמנים בבית ההורים הגביר את הניכור שהרגישו כלפי העיר החילונית וסייע לבחירתם לעזוב בעת שבגרו. הישיבות מילאו את מקומו של בית ההורים מגיל ההתבגרות ועיצבו דגם אידאלי חדש של חיי קדושה, שדרש מרחב סטריילי כדי להמשיך ולהתקיים. חינוך הבנות השלים תמונה זו ביצירת השלמה נשית לבניין הבית בעת שקיבלו עליהן את עול ניהול משפחה תורנית – הן מבחינת הכספים והן מבחינת החינוך. הבחורים שהתאימו את אורח חייהם לדגם זה, שאפשר להגדירו מרד נעורים אל מול הדור הקודם,¹¹³ ראו בעצמם משוחררים מגורמות החיים שנלמדו בבית ההורים ונצמדו לעבר הרומנטי והאידאלי הרחוק יותר.¹¹⁴ הידע התורני וההלכתי שהביאו בני הישיבות לבית ההורים סתר לא פעם את אורח חייהם ומנהגיהם של ההורים והעמיד אותם בעמדה

107 פרידמן, החברה החרדית, עמ' 77-70; Menachem Friedman, 'Haredim Confront the Modern', *City, Studies in Contemporary Jewry*, 2 (1986), p. 86.

108 פרידמן, 'על הניסים', עמ' 438; הנ"ל, החברה החרדית, עמ' 81.

109 א' רוזן, 'ממלכת ויז'ניץ בשגשוגה', בית יעקב, 35 (ניסן תשכ"ב), עמ' 42; יצחק אלפסי, תפארת שבמלכות, אריאל, תל אביב תשכ"א, עמ' 537.

110 קלט, 'בלז לאחר השואה', עמ' 41-45; אורטנר, דבר חן, עמ' 150-165.

111 שלום לוי, תולדות חב"ד בארץ הקודש בשנים תקל"ז-תש"י, קרני הוד תורה, ברקלין תשמ"ח, עמ' רלו-רלו.

112 ריאיון עם הדסה שפר, א' שבט תשע"ז (28.1.2017).

113 פרידמן, החברה החרדית, עמ' 85.

114 הנ"ל, 'מודל "השוק" וההקצנה הדתית', בתוך: מנחם כהנא (עורך), בחבלי מסורת ותמורה: אסופת מאמרים לזכרו של אריה לנג, כיוונים, רחובות תש"ן, עמ' 110.

מתגוננת מול ילדיהם.¹¹⁵ עם זאת, הילדים כאילו הגשימו את חלום הוריהם – שיקום עולם התורה, ומשום כך הם תמכו הן ביציאתם של הבחורים לישיבות והן ביציאתם של הזוגות הצעירים, האברך והמורה הצעירה, מן העיר, למגורים בקרבת הישיבה או במקומות אשר המשפחה החדשה תוכל להגשים בהם את האידיאלים שהיא חלמה עליהם. רבים מן ההורים, שעבדו לפרנסתם ובנו את ביתם בתל אביב, מצאו את עצמם בקן מתרוקן בעת שילדיהם פנו להתגורר מחוצה לה. המרכזים החסידיים והדתיים החלו להצטמצם, ובתהליך הדרגתי שהחל בשלהי שנות השישים החלו גם המבוגרים, בעיקר אלה שיצאו ממעגל העבודה, לעזוב את תל אביב ולהתקרב אל הילדים ואל הנכדים.¹¹⁶

מלבד השינוי שחל בחברה החרדית, הפער בין הדורות השפיע גם על החברה התל-אביבית הסובבת. הדור הצעיר שצמח בעיר לא הכיר ברוב המקרים את מסורת בית סבו, אנשים בלבוש חרדי נראו בעיניו אנכרוניסטים זרים לנוף העירוני. הם לא עוררו זיכרונות מעיירת מולדתו האירופית, והוא לא בא איתם במגע בשעה שנכנס לבית הכנסת לומר קדיש או ציין בטקס דתי את היארצייט (יום השנה לפטירה של בן משפחה). תל אביב הייתה בעיני הוגים רבים סמל המאבק בעולם הישן, שבא לידי ביטוי בתחרות, בשוני ובניגודים בינה ובין ירושלים.¹¹⁷ בעולם הרוח של דור זה, תל אביב החדשה לא מצאה שפה משותפת עם העולם החסידי המזרח-אירופי, ונקודות ההשקה המשותפות בין העולם החסידי למציאות המערבית המודרנית הצטמקו בהדרגה. מכאן שהציבור החרדי עזב את תל אביב בשל גורמים מושכים ובשל גורמים דוחפים: השינוי שחל בצכיונה של העיר תל אביב ועשה אותה גורם דוחה, ותהליכים שחלו בתוך החברה החרדית אשר עשו את בני ברק מקום מושך.

מעבר מרכז הכובד של חצרות חסידיות אל מחוץ לתל אביב היה חלק מן המעבר ההדרגתי של הציבור החרדי כולו מן העיר אל מחוצה לה, והוא בא לידי ביטוי בכמה צורות, ובהן המעבר היוזם שקידם האדמו"ר חיים מאיר הגר מוויז'ניץ בבואו להקים מרכז בבני ברק בראשית שנות החמישים; מעבר חסידיים וצמיחת מוסדות החצר בעיר אחרת ומעבר האדמו"ר בעקבותיהם כמו שאפשר לראות בחסידויות נדבורנה, סטריקוב, מודז'יץ, ובוהוש; מעבר מרכז החצר בעקבות חילופי הנהגה או פטירת האדמו"ר המכהן כמו בחסידויות סוכטשוב וסדיגורה; או מעבר הדרגתי של משפחות צעירות שסימנו את הדרך להורים, המאפיין קהילות חסידיות שפעלו בעיר ללא אדמו"ר, דוגמת חסידות גור.

תהליך עזיבתה של החברה החרדית, ובכללה החצרות החסידיות למיניהן, את העיר מעיד על שינוי כיוון בתפיסת החברה החרדית, וזו החסידית שבתוכה, את סביבת המגורים שלה. באמצע שנות השישים הביא הדבר לשינוי במעמדה של תל אביב בתור המרכז החסידי השני בגודלו בארץ (את המקום תפסה בני ברק). בתל אביב עצמה הביאה ההגירה

115 פרידמן, החברה החרדית, עמ' 92.

116 אריה פיינשטיין, 'שובו ובואו לעיר', המודיע, המוסף תל-אביב של מעלה, סיוון תשס"ט, עמ' 35.

117 מעוז עזריהו, תל-אביב העיר ה(א)מיתית: מיתוגרפיה היסטורית, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות והוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2005, עמ' 258-270.

עם השנים לסגירתם של בתי כנסת ומרכזי תפילה חסידיים ויצרה מחלוקת באשר לשימורם של מרכזי התפילה החסידיים כפנינת נוסטלגיה דתית בעיר המשנה את פניה.

סיכום

החברה החסידית לאחר השואה עמדה מול חורבן; זה בא לידי ביטוי בגדיעתן של שושלות ההנהגה ובמחיקתה של המערכת החברתית והגאוגרפית – החצר. עשרות מן האדמו"רים ששרדו ואלה שקיבלו עליהם את ההנהגה לאחר המלחמה בחרו לשקם את החצר החסידית המזרח-אירופית בתל אביב. מקומה של תל אביב כמרכז של סחר ומנהל וייחודה בתור מצע מחבר בין תרבויות משכו אליה אוכלוסייה מגוונת; זו הייתה קרקע פורייה לשיקום עשרות החצרות החסידיות בעיר. מלבד התנאים הכלכליים והדמוגרפיים היו אדמו"רים שביקשו להתרחק ממתחים שהתעוררו בחברה החרדית הירושלמית, ואחרים שהגיעו מאוחר יותר כבר מצאו בעיר נוכחות חסידית שניתן להשתלב בה. האדמו"רים היו מוקד לחסידי החצר בעבר או לציבור רחב שלא הגדיר את עצמו כזה, אך הרגיש זיקה להוויה החסידית.

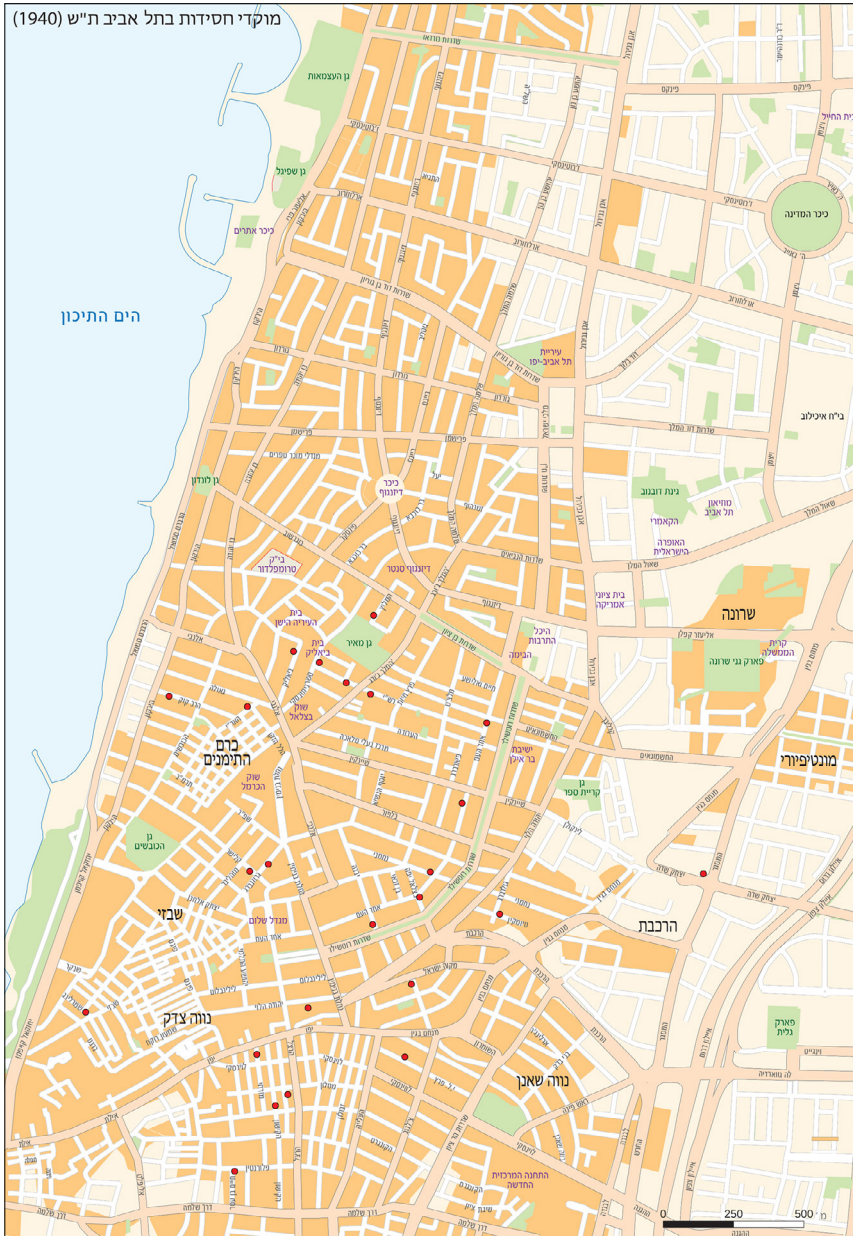
הנסיבות ההיסטוריות והגאוגרפיות הייחודיות סיפקו את התנאים להשתקעותן של החצרות בעיר, אגב יצירת מסגרת פוליטית, חברתית, כלכלית וחינוכית שבמקרים רבים לא נפלה בהיקפה מזו שהייתה בירושלים.

הנוכחות החסידית באה לידי ביטוי בפרהסיה העירונית בעיקר בשבתות ובחגים. לצד המנהגים המיוחדים סביב מעגל השנה, היא השפיעה גם על שמות הרחובות, ואף גלשה מן האספלט אל החול בעת שהנציג החסידי בעירייה פעל להקצאת חופי רחצה נפרדים.

בראשית שנות השישים ירד אחוז הציבור החרדי, ובכללו זה החסידי, שהתגורר בעיר. ירידה זו הייתה חלק מגל עזיבה כולל שפקד את העיר מסיבות כלכליות ואחרות ונבעה גם מתהליכים שחלו בחברה החרדית במעבר לחברת לומדים, בפער הבין-דורי בין דור ההורים לבחורי הישיבה הצעירים, ובנטייה להסתגר במרחב מגורים הומוגני. לאלה נוסף השינוי שחל גם בחברה התל-אביבית בעקבות הפער הבין-דורי; שינוי זה הביא לניכור ולרתיעה מהציבור החרדי והחסידי, המייצג את העולם הגלותי והישן.

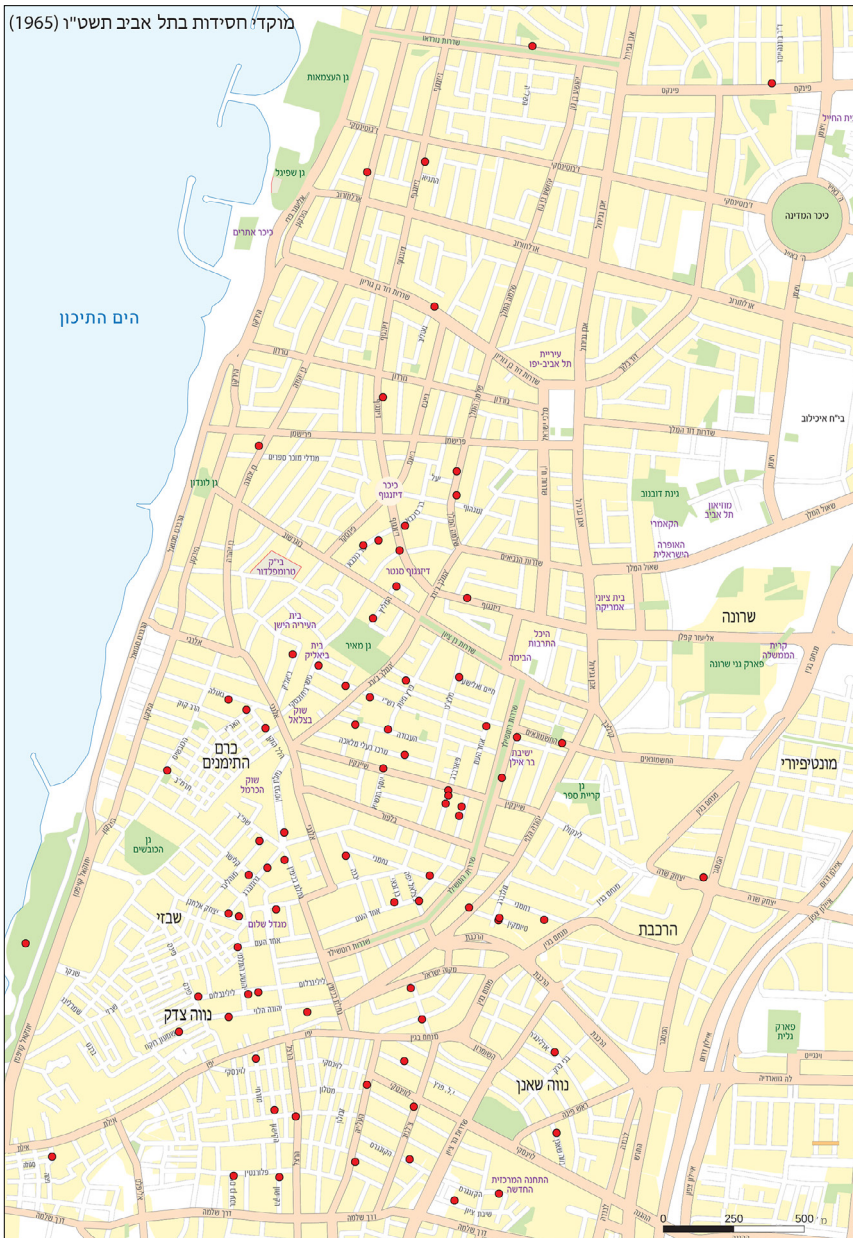
עזיבת החצרות החסידיות את העיר – ביזמתו של האדמו"ר, בראשות החסידים או בעקבות דעיכת השפעתה של החצר – הגדירה את חצי יובל שנות החיים המשותפים באמצע המאה ה-20 בתור תופעה ייחודית שליצירתה חברו שלושה גורמים: מקום, זמן ואדם. תל אביב – העיר הליברלית שידעה להכיל יסודות שונים ולתת להם ביטוי; זמן – פוסט-שואה, ובו האבדן שחוה העולם היהודי הקהה את השוני בין המגורים והייב התחלות חדשות של עולם ישן; ואדם – אנשים משני צדי המתרס, שהגדירו מחדש את מקומם במרחב הישראלי, כדיאלוג מחודש עם המסורת או בדרך לשיקום העולם החסידי בארץ ישראל המתחדשת.

נספח 1: מוקדי חסידות בתל אביב 1940

הנקודות האדומות מציינות בית אדמו"ר, שטיבל או ישיבה - על גבי מפה עכשווית

נספח 3: מוקדי חסידות בתל אביב 1965

הנקודות האדומות מציינות בית אדמו"ר, שטיבל או ישיבה - על גבי מפה עכשווית

נספח 4: אדמו"רי תל אביב ומועד הגעתם לעיר

החסידות	שם האדמו"ר	שנת הגעתו לתל אביב	מהיכן
לוצק	רבי יוסף דוד קצנלנבוגן	1928	אודסה
סלונים	רבי אברהם יהושע העשיל ויינברג	1935	סלונים
מודז'יץ	רבי שמואל אליהו ואביו שאול ידידיה טאוב ¹¹⁸	1936	קראטשוב
הוסיאטין	רבי ישראל פרידמן	1937	וינה
זלטאפולי צ'ורטקוב	רבי צבי אריה טברסקי ¹¹⁹	1938	וינה
צ'ורטקוב	רבי נחום מרדכי ובנו רבי שלמה פרידמן	1939	וינה
סדיגורה	רבי אברהם יעקב פרידמן	1939	וינה
סדיגורה פשמישל	רבי מרדכי שלום יוסף פרידמן	1939	פשמישל
בויאן לייפציג	רבי ישראל פרידמן	1940	בויאן
סטריקוב	רבי אברהם לנדא	1941	וילנה
לעלוב	רבי משה מרדכי בידרמן	1942	ירושלים
מונקאטש	רבי ברוך יהושע ירחמיאל רבינוביץ	1944	בודפשט
בלז	רבי אהרן רוקח	1944	בלז
ויז'ניץ	רבי אליעזר הגר	1944	טמשוואר
סטריטין אשג	רבי יהודה צבי ברנדווין	1944	ירושלים
אמשינוב	רבי ירחמיאל יהודא מאיר קאליש	1946	ארצות הברית
ביאלה	רבי יחיאל יהושע רבינוביץ	1946	סיביר
סוקולוב קאצק	רבי מנדל מאיר מורגנשטרן	1946	אוטבוצק
פיאסצנה	רבי אברהם אלימלך שפירא ¹²⁰	1946	תל אביב
ויז'ניץ	רבי חיים מאיר הגר	1947	גרוסורדיין
ווסלוי	רבי יעקב יוסף הלפרין	1949	נהריה
פשקאן	רבי יעקב דוד פרידמן	1950	בוקרשט
נדבורנה	רבי איתמר רוזנבוים ובנו חיים מרדכי	1950	ירושלים
קוידינוב	רבי חנוך דב העניך זילברפרב	1950	בוקרשט
בוהוש	רבי יצחק פרידמן	1951	בוקרשט
אוז'רוב	רבי יחיאל משה אפשטיין	1953	ניו יורק
ווישווא	רבי חיים יהודה מאיר הגר	1960	ארצות הברית

מרכזים חסידיים אחרים בעיר היו עבור החסידויות האלה: חב"ד, גור, סוכטשוב, אטינה, קאזניץ, נאדורין-סקרנביץ, רדזין, קומרנה, ביאליסטוק, זידיצ'וב, לובלין, קרלין-סטולין, ברסלב ואלכסנדר.

118 רבי שמואל אליהו השתקע בתל אביב לפני אביו שהגיע ב-1947.

119 החל את דרכו בתל אביב כאדמו"ר מזלטופולי וקיבל עליו את אדמו"רות צ'ורטקוב לאחר פטירת רבי שלמה פרידמן.

120 קיבל עליו את האדמו"רות לאחר שנודע לו ב-1946 כי דודו, האדמו"ר מפיאסצנה, נרצח בטרבלינקה.